

פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה

ביבליוגרפיה מוערת

דוד אסף

המחלוקת הפנים-חסידית הגדולה, המכונה 'מחלוקת צאנו-סדיגורה', פרצה באופן פומבי באדר תרכ"ט (פברואר 1869). ראשיתה קשורה בסיפורו הדרמטי של דוב בער (בערניו) פרידמן (1820/1821-1876), ששינה טעמו, מאס בחסידיו ופרש ממעמדו כאדמו"ר. בתוך זמן קצר נותקה המחלוקת מסיבתה הגלויה לעין והפכה לחי הנושא את עצמו. רפאל מאהלר ראה בה את 'הפרק העצוב בתולדות היהודים בגליציה, מלחמת האחים בתוך המחנה החסידי'¹, וגם מחברים אחרים לא מנעו עטם מהפלגות לשון: 'מעולם עוד לא נגרמה התפרצות כזאת של חוצפה, הפקרות והתפרקות היצרים בעטיה של שנאת חנם בלבד', כתב אהרן מרקוס.² יצחק אלפסי הסתפק ב'מחלוקת נוראה, מהקשות שבתולדות החסידות',³ ואילו אהרן זאב אשכולי לא היסס לכנותה 'המאורע הגדול בתולדות החסידים בגליציה בדורות האחרונים'.⁴ דווקא משום כך בולט לעין מצב המחקר הדל של אירועים רבי משמעות אלה.

בערניו היה בנו של האדמו"ר הנערץ ישראל מרוזין (1796-1850), ולמן שנת 1853 כיהן כרבי חסידי בעיירות הוש וליאובה שברומניה. ב"ג באדר תרכ"ט, ערב חג

1 ר' מאהלער, ר' חיים האלבערשטאם און זיין דור, ר' מאהלער (עורך), ספר סאָנץ, תל אביב תש"ל, עמ' 309.

2 א' מרקוס (ורוס), החסידות, תרגום: מ' שנפלד, תל אביב תשי"ד, עמ' 274.

3 'אלפסי, החסידות ברומניה, תל אביב תשל"ג, עמ' 24, הנ"ל (עורך), אנציקלופדיה לחסידות: אישים, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' תמ.

4 א"ו אשכולי, החסידות בפולין, ירושלים תשנ"ט, עמ' 121. 'הושע רוקר תיאר את שנת תרכ"ט כנוראה בתולדות יהודי גליציה, 'שנת הדמים', ואת המחלוקת כמרה, מרגיזה ומייאשת אף יותר ממחלוקת החסידים והמתנגדים ('ראָקער, דער סאָנוער צדיק ר' חיים האַלברשטאָם וצ"ל, וינה תרפ"ו, עמ' 107). אברהם נפתלי צבי רות קרא למחלוקת 'מלחמת שבע השנים'. ראו: אנ"צ רות, 'פסק'דין של חכמי הונגריה (בתוספת הר"ש גאנצפריד בעל קצש"ע) בדבר הריב בין צאנו וסאדיגורע, תלפיות ו, א-ב (תשי"ג), עמ' 358.

הפורים, נדפס בעיתון 'המגיד' 'מכתב גלוי' בחתימתו של בערניו, ובו הצהיר הצדיק על נטישת החסידות ופנייתו אל אור ההשכלה. המכתב עורר סערה ובתוך זמן קצר נדפס בעיתונים נוספים ותורגם לשפות רבות. זה היה פרק נוסף של מסע רב תהפוכות בחייו הפרטיים של בערניו, ששיאו היה איום בהתנצרות. בני משפחתו, ובראשם אשתו שיינדל טברסקי, בעצמה בת מיוחסת של שושלת צדיקי צ'רנוביל, חששו כי אכן ימיר את דתו. הם חטפוהו בכוח מביתו והעבירוהו לחצר אחיו, האדמו"ר אברהם יעקב מסדיגורה. בהתערבות המשטרה האוסטרית ומשכילים מקומיים שוחרר בערניו ממאסרו ועבר לגור בצ'רנובין הסמוכה, בירת בוקובינה, בביתו של סגן ראש הקהילה עורך הדין יהודה לייב רייטמן. במהלך תקופה זו בילה בערניו במחיצת משכילים, נחשף להשקפותיהם הרדיקליות ולא הקפיד על שמירת מצוות. אירועים שעוררייתיים אלה עוררו עניין עצום בציבור הרחב – תקוות בלתי כמוסות בקרב משכילים ובושה ויגון עמוק בעולם החסידי. לאחר כחודשיים, במהלכם התמודד עם לחצים בלתי פוסקים, פנימיים וחיצוניים, ניהם בערניו על מעשיו. הוא שב מבויש לחצר החסידית בסדיגורה ובה התבודד עד מותו.

בד בבד פרצה מחלוקת פנים-חסידיית עזה ואלימה שנתלתה בפרשת בערניו ובהתנהגות אחיו וחסידיו, שכביכול לימדו עליו סנגוריה והצדיקו את מעשיו. ראש המדברים נגד סדיגורה היה האדמו"ר חיים הלברשטם (1797-1876) מצאנו (Nowy Sącz) שבגליציה המערבית, רבי חסידי ופוסק הלכה נערץ, שהיה מנהיג לאלפים. ר' חיים, 'קנאי מגוע קנאים',⁵ לא נטה לפרש את מעשי בערניו כטרגדיה אישית אלא דווקא כתוצאה הגיונית של דרך רעיונית מסוכנת, המכונה 'דרך המלכות', שבה נהגו צדיקי בית רוזין.⁶ הוא קבע כי דרך זו היא מינות שבתאית חדשה החותרת תחת יסודות התורה והחסידות ולכן יש להילחם בה בכל הכוח. סדרת מכתבים תוקפניים, שבהם קרא לקהילות שונות בגליציה להחרים ולרדוף את חסידי הפס"ל (ראשי תיבות: הוסיאטין, פוטוק, סדיגורה, ליאובה – מרכזיהם של 'האחים'), היו אות פתיחה למחלוקת חסרת תקדים בהיקפה ובחומרתה שהתפשטה כאש בשדה קוצים. נטלו בה חלק מאות רבנים (גם לא-חסידיים) ועשרות רבות של קהילות, בעיקר בגליציה, אך גם ברוסיה, פולין, הונגריה וארץ ישראל. עשרות כתיבי פולמוס שרטטו את קווי המתאר של המחלוקת ואת פניה: חרמות הדדיים, אלימות קשה, הלשנות, ירידה לפרנסה, ובעיקר שנאה תהומית בין אחים. המחלוקת, שמעולם לא הוכרו על סיומה, שקעה לאחר שמחולליה – בערניו מליאובה וחיים מצאנו – נפטרו, באותה שנה (1876), אך היא הוסיפה לפעפע עוד זמן רב וסימני המתיחות ניכרים עד ימינו.

5 כדברי אחד מחסידיו בהקדמה למכתב גלוי השני (להלן מס' 2). ראו: ארו (אלכסנדר צדרבוים), 'לא דובים ולא יער', המליץ, ט' באלול תרכ"ט, עמ' 219.

6 ד' אסף, דרך המלכות: ר' ישראל מרוזין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז.

בשיאה של המחלוקת, בפרק הזמן שבין פורים תרכ"ט לסוף חורף תר"ל, נדפסו לפחות עשרים וחמישה כתבי פולמוס. מנקודת מבט ביבליוגרפית הרי זו פעלתנות ספרותית מרשימה שנמשכה פחות משנה. תעודות אלה, שנכתבו בלהט ובלשון בוטה, אוצרות בתוכן את סיפורו של בערניו ואת סיפור המחלוקת, ואין פלא שרק טפסים בודדים שרדו מהן ומקצתן אבדו לעד. 'המחלוקת הנודעת בין שתי חצרות הצדיקים צאנו וסדיגורה עדיין לא נחקרה, וכל מה שנכתב עליה לקוי בגישה חד-צדדית', כתב יצחק רפאל, מן האחרונים שעסקו בנושא, שאף פרסם תעודה חדשה וחשובה שבדרך מזל נשאר ממנה העתק לאחר שחסיד נאמן שרף את העותק המקורי. והוסיף רפאל וכתב: 'עם הזמן נשרפו והושמדו כתבי הפלסתר, חוברות ההסתה וכרוזי השטנה ההדדיים, שהינם כיום יקרי מציאות, ונדמה שלא שרד אף אוסף אחד שלם מאלה... [כיום] מתחייב תיאור אובייקטיבי של פרק היסטורי זה, תוך איסוף כל העובדות וניתוח העדויות והשרידים הספרותיים, שיעלה תרומה ממשית להבנת החיים הפנימיים בחצרות צדיקים באותם ימים'.⁷

דרמה היסטורית זו איננה רק אפיזודה מסעירה, רווית מתחים אישיים, חברתיים ורעיוניים, אלא גם אירוע מכונן בתולדות החסידות המאוחרת בפרט ובתולדות החברה היהודית המסורתית במזרח אירופה בעת החדשה בכלל. אלא שהיא מעולם לא סופרה כראוי וגם המעט שנעשה היה מגמתי והתבסס על היצע דל של מקורות. החסידוגרפיה, דהיינו ההיסטוריוגרפיה החסידית הפנימית, התעלמה בדרך כלל מפרשה זו והתמודדה עם המבוכה הקשורה בה בדרך של שתיקה והעלמת מקורות, ולמצער ברמיזה ובטשטוש. גם המחקר המדעי של החסידות, שרק בדור האחרון החל לגלות את חשיבותה ההיסטורית של החסידות המאוחרת ואת מכמניה, כמעט שלא התייחס למאורעות אלה אלא זעיר פה זעיר שם. המונוגרפיה המקיפה על ר' חיים מצאנו, שחיבר רפאל מאהלר והדפיסה בידיש בספר הזיכרון לקהילת צאנו, היא היוצאת מן הכלל המעידה על הכלל.⁸

פרטיה וכלליה של פרשה זו יובאו בהרחבה בספרי 'הציץ ונפגע: אנטומיה של מחלוקת חסידית' (בדפוס). זהו ניסיון לספר סיפור זה מחדש על יסוד מגוון מקורות ישנים גם חדשים. אין מדובר רק בשחזור מדויק של האירועים אלא גם בהצגת המחלוקת כמאבק רעיוני בין שתי שיטות מנוגדות וכדרמה חברתית ואנושית מרתקת ומטלטלת. הביבליוגרפיה המוערת המובאת כאן הייתה התשתית למחקרי והיא כוללת את כל מה שנכתב בנושא בכל השפות ובכל סוגי המקורות. דעת לנבון נקל שלא עלה בידי להגיע לכל הנקיים והסדקים שבהם אוזכרו עניינו של בערניו והמחלוקת, אך סבורני

7 י רפאל, 'לפתרון התעלומה של רבי דוב בער מליאובה, הנ"ל, על חסידות חסידים, ירושלים תשנ"א, עמ' 248.

8 ר' מאהלער, 'די מחלוקה סאָנץ־סאָדיגערע', הנ"ל, ספֿר סאָנץ (לעיל הערה 1), עמ' 291-341.

שהעיקר לפנינו. כל עיול כולל תיאור תמציתי של תוכן הספר, המאמר או האזכור וכן הערות קצרות. הביבליוגרפיה מוינה לשמונה מדורים עיקריים ובתוכם נרשמו העיולים בסדר כרונולוגי, מן המוקדם אל המאוחר. המדורים הם: א. איגרות, כתבי פולמוס וכתבי יד בני הזמן; ב. דיווחים ומאמרים בעיתונות הזמן; ג. מקורות משכיליים בני הזמן; ד. מחקר, עיון וביקורת; ה. זיכרונות, רשומות וספרי קהילות; ו. אזכורים במקורות חסידיים ורבניים; ז. ספרות יפה, שירה, דרמה, בדיחה וחיידוד; ח. אנציקלופדיות, לקסיקונים ומאגרי מידע. לשם הקיצור יכונה בערניו מליאובה להלן 'בערניו', ואילו ר' חיים מצאנו – 'ר' חיים'.

טבען של ביבליוגרפיות שהן עשויות להשתמע לשני פנים. לא זכה הביבליוגרף הרי הוא כמי שבא לסכם שדה מחקר שומם שאין לו עוד דורש ואין לו מבקש, והרי הוא גודרו ותחמו, ולעיתים גם מצליח להטיל אימה על חוקרים חדשים לבל יהינו להלך עוד במשעוליו. אך אם זכה, תהא הביבליוגרפיה שהכין מסבירת פנים, ואדרבה תפתח את תחומיה למחקר חדש ופורה ותעמיד לרשותם של חוקרים חדשים תשתית מקיפה ומהימנה. אני מקווה כי ביבליוגרפיה זו אכן תגביר את העניין והמחקר בנושא זה ובסביבותיו ותאפשר גילויים נוספים וחדשים. אני מזמין את המעיינים בה להמציא לי תיקונים ותוספות ככל שתשיג ידם.

זו הזדמנות להודות לאותם שעמדו לימיני והפנו את תשומת לבי למקורות שנקרו על דרכם, ובהם רבקה אמבון, חיים באר, בנימין בראון, אוריאל גלמן, מרצין וודוינסקי, בנימין לוקין, יונתן מאיר, יהושע מונדשיין, רחל מנקין, אברהם נוברשטרן, סטיב פרנקל, מנחם קרן, גדי שגיב, שמואל תפלינסקי. מחקרי על מחלוקת צאנו וסדיגורה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע (ISF), ותודתי נתונה למנהליה.

תוכן העניינים

411	איגרות, כתבי פולמוס וכתבי יד בני הזמן	א
420	דיווחים ומאמרים בעיתונות הזמן	ב.
428	מקורות משכיליים בני הזמן	ג.
432	מחקר, עיון וביקורת	ד.
443	זיכרונות, רשומות וספרי קהילות	ה.
447	אזכורים במקורות חסידיים ורבניים	ו.
459	ספרות יפה, שירה, דרמה, בדיחה וחיידוד	ז.
463	אנציקלופדיות, לקסיקונים ומאגרי מידע	ח.
467	הוספות (לאחר המסירה לדפוס)	ט.
	מפתחות	
470	כתרים	א.
475	שמות אישים	ב.
480	מקורות	ג.
481	בתי דפוס, ספריות, ארכיונים ומאגרי מידע	ד.

א. איגרות, כתבי פולמוס וכתבי יד בני הזמן

1. דוב בער במוהר"ר ישראל, מכתב גלוי, צ'רנוביץ: Druck von Rudolf Ekhardt, [אדר] תרכ"ט.

כרוז ובו נדפס מכתבו הפומבי של בערניו עם אישור מנהיגי העדה בצ'רנוביץ. זהה למה שנדפס בעיתונות העברית (מס' 47, 48, 56). בהערה שנספחה לפרסום המכתב בעיתון היהודי-הפולני איזראליטה (מס' 51) נמסר כי מכתב זה נדפס גם ביאסי, אך אין לכך כל ראיה נוספת. דף אחד. עותק שמור בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק ([NS]H474)

2. ויג"ש, מכתב גלוי השני, [למברג, אדר] תרכ"ט; אבוד.
 'תשובת חכם לב ירא ה' על מכתב גלוי הראשון'. 2 דפים. כרוז נגד סדיגורה המצטט את 'מכתב גלוי' של בערניו (מס' 1, 47) ולעומתו תגובה פולמוסית. הכרוז המקורי היה לפני ארוז, לא דובים ולא יער (מס' 72), עמ' 215, ולדבריו הוא כלל גם את שני המכתבים הראשונים ששלח ר' חיים לקהילות רישא וסטריזוב (נדפסו גם ב'כנסת הגדולה' [מס' 17], עמ' יז-כה). הדפסתן של אגרות אלה נזכרה גם ב'קול מהיכל' (מס' 14), עמ' ג ('על שתי אגרות... ונפוצו העתקותיהם בכל העירות, נדפסו ונחקקו בעט ברזל ועופרת) ובישבר פושעים' (מס' 16), עמ' 4, שציינן כי ראה 'עלה נדפסת בשני מכתבים' שחיבר ר' חיים. ארוז, שיער ש'מכתב גלוי השני' נדפס בלבוב או בצ'רנוביץ, אך סביר שנדפס בלבוב (היא למברג). הרמיזות למגילת אסתר שבכותרת מצביעות על מועד ההדפסה: שלהי חודש אדר כתגובה מיידית למכתב גלוי. הכרוז הועתק על ידי ארוז (שם, עמ' 215-219), ונדפס שוב ב'ילקוט הרועים' (מס' 21), עמ' 46-48. ארוז העתיק גם 'הקדמה', 'צעין מבוא לתוכחות הרב מצאנו, שנוסחה לא השתמר במקום אחר. המחבר, ויג"ש, אינו מזהה, אך הפנייתו לספר 'שבילי עולם' של שמשון בלוך מצביעה על זיקתו לספרות ההשכלה. ייתכן שמדובר בנפתלי הרץ גולדנשטרן (או גולדשטרן) מלבוב, משכיל בעברו שהיה מקורב לחסידי בלו והיה מעורב בעריכת 'שבר פושעים', 'כנסת הגדולה' ו'שבט לגיו כסילים' (מס' 25), ואולי רמז על שם משפחתו באותיות: ויאמר ג-ש.

3. משפט כתוב, צ'רנוביץ, [ניסן] תרכ"ט; אבוד.
 גביית עדות נגד ר' חיים, שדיבר כביכול בנגות צדיקי הדורות הקודמים ולכן אסור ללמוד תורה מפיו. על הכרוז חתמו עשרות רבנים מרוסיה תומכי סדיגורה. ציטוט נרחב מתוכו הביא הורודצקי (מס' 121), ג, עמ' קמב-קמג, שאולי היה בידי הכרוז המקורי. על פי 'קול מהיכל' (מס' 14), עמ' ה, כלל הכרוז גם חרם על ר' חיים: 'ברכוהו ע"פ דתה"ק כמבואר

היטב בפרו[טרוט בקונטרס (משפט כתוב) הנידפס: בתגובה התפרסמו כרוזי 'תעודה בישראל' (מס' 6) ו'פוקח עורים' (מס' 7), ובאחרון הובא ציטוט חלקי ועדות על הדפסת הכרוז בצ'רנוביץ. ראו גם: 'שבר פושעים' (מס' 16), עמ' 11, 17; 'שבט לגיו כסילים' (מס' 25), עמ' 17-18, 20 (שם נטען כי 'המשפט חצוף נדפס אחר חג השבועות בטשערנאוויץ'); 'משפיל גאים' (מס' 26), עמ' ג-ד.

4. מכתב ר' חיים מצאנו לקהילת רישא, יאסי, [אייר] תרכ"ט; אבוד. המכתב שפתח את המחלוקת ובו התיר ר' חיים לרבני קהילת רישא לרדוף את חסידי סדיגורה. ההדפסה ביאסי, ביזמת גבירים מקומיים, נזכרת ב'כנסת הגדולה' (מס' 17), עמ' טו, לא, כה (ספירה שנייה), פ. המכתב לרישא נדפס שוב: כנסת הגדולה, עמ' יז-כב; ארו, לא דובים ולא יער (מס' 72), עמ' 223-224; ילקוט הרועים (מס' 21), עמ' 7-8.

5. קול שופר, טבריה, [י"א באייר?] תרכ"ט (כתב יד). חרם שהטילו כשישים חסידי סדיגורה בטבריה על 'החצוף המתועב והמשוקץ, הדין כלבא צבוע שמו חיים האלברשטאם מסאנו, כנראה ב"א באייר (בכתב היד לא נרשם תאריך). נזכר במקורות סדיגורה: 'כידוע מקול שופר וקול מהיכלי' (סמא דחייא [מס' 24], נאום המלה"ד), ובמקורות צאנו: 'זהנה על קו"ל הש"וב"ר ממחריבי קרתא קדישא לא אשחית אף נייר ודוי' (פוקח עורים [מס' 7]); 'זיכתבו מכתבי עמל פעמים, אשר פיהם הטמא יקבנו, אחת קול שופר והשני קול מהיכלי' (שבט לגיו כסילים [מס' 25], עמ' 23; וראו גם עמ' 24). ב'משפיל גאים' (מס' 26), עמ' ג-ד: 'זהדפיסו מאמר כנוהו בשם קו"ל שופר', אך כנראה שגה הכותב וכוונתו ל'משפט כתוב' (מס' 3), שכן 'קול שופר' לא נדפס. עמוד אחד. עותק שמור בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק (MS 8816). סריקה של כתב היד זמינה באינטרנט: hebrewmanuscripts.org/hbm_1113.pdf

6. תעודה בישראל, למברג, [אייר-סיון] תרכ"ט; אבוד. מכתבים מחסידי גליציה בירושלים ובצפת אל הרב יצחק אהרן איטינגא מלמברג ובהם מחו על החרם שהטילו חסידי סדיגורה על ר' חיים. הדפסת הכרוז, ביוזמתו של איטינגא, נזכרת ב'פוקח עורים' (מס' 7); 'שבר פושעים' (מס' 16), עמ' 11; 'שפת אמת' (מס' 18), עמ' ד; 'משפיל גאים' (מס' 26), עמ' א. הקדמת איטינגא והמכתבים מארץ ישראל נדפסו שוב: משפיל גאים, עמ' ז-יא.

7. ילק"ט, פוקח עורים, [למברג, אייר-סיון] תרכ"ט. כרוז נגד סדיגורה. תגובה ל'משפט כתוב' (מס' 3) ולחרם שהטילו חסידי סדיגורה בארץ ישראל על ר' חיים. המחבר הוא אולי ישראל יעקב יוקל טייטלבוים. נדפס שוב: ילקוט הרועים (מס' 21), עמ' 42-45, בשינויי נוסח קלים. 2 עמ'. על הדפסתו בלמברג בידי משכיל המתחזה לחסיד צאנו: סמא דחייא (מס' 24), עמ' 30. עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (L312).

[7] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת

8. משה תאומים מהרודנקה, דברי שלום ואמת [ניסן-אב] תרכ"ט; אבוד. ניסיון להשכנת שלום בין הצדדים וביקורת על ר' חיים. המחבר הותקף על כך בחריפות ביכנסת הגדולה (מס' 17), עמ' עה-עו, ובקונטרס מיוחד, 'תוכחת מגולה' (מס' 29), שם נכתב: 'ידפיס עלה לטריפה ויקרא שמו דברי שלום ואמת, ויעד עליהם [על צדיקי סדיגורה] כי קדושים המה... ועוד דברים רבים הבל הבלים' (עמ' 21; המחבר האנונימי מפנה ליכנסת הגדולה ולילקוט הרועים' וספק אם בעצמו ראה את 'דברי שלום ואמת').

9. לשמע אוזן שמענו וירגו לבנו, ירושלים, [ל"ב בעומר] תרכ"ט; אבוד. כרוז נגד סדיגורה שעיקרו מכתב מאת חסידי גליציה בירושלים המסתייגים מן החרם שהוטל על ר' חיים בצפת. הכותר משוער על פי המילים הראשונות של הכרוז. נוסח הכרוז ועדות על הדפסתו ('העתקה ממכתב עיר קדשנו אשר קבעוהו שם בדפוס ויעשוהו כיוון'): שפת אמת (מס' 18), עמ' ז-ח; משפיל גאים (מס' 26), עמ' יב-ג.

10. מכתבים שכתבו גאוני צדיקי זמנינו שליט"א לארץ הקדושה תובב"א, אונגוואר: דפוס קארל יעגערס וויטווע, [סיון] תרכ"ט. כרוז להגנת ר' חיים מפני מחרימיו בארץ ישראל. כולל את מכתבי הרבנים יוסף שאול נתנון (עליו הסכים גם הצדיק יצחק אייזיק מזידיצ'וב), שמעון סופר מקרקוב וישראל רפפורט מטרנוב. נועד להפצה בקהילות הונגריה וכנראה נדפס על פי אישורו של ר' חיים (ראו: מכתב נתנון בשפת אמת' [מס' 18], עמ' ב-ג). בסוף הכרוז ציין המדפיס: 'יש עוד מכתבים מגאוני ארץ... אולם אינם עוד ת"י [תחת ידי], ואצתי להדפיס אלו... ואי"ה כאשר אשיגם בודאי לא אחדול מלדפוס עם המכתב מאסיפת הרבנים הגדולים הנעשה בק"ק צאנו, וכונתו לאספה שהתקיימה בצאנו באסרו"חג שבועות, שעל קיומה הוא יודע אף כי פסק הדין עצמו עדיין לא הגיע לידי. המכתבים נדפסו שוב ביכנסת הגדולה (מס' 17), עמ' כח-כט (ספירה שנייה), עמ' לב (ספירה שנייה) – עד עמ' לה; 'ילקוט הרועים' (מס' 21), עמ' 20-21, 23-24, ושם נוסף גם מכתבו של הרב יצחק אהרן איטינגא. וויטווע, אלמנת המדפיס הנוצרי קארל יגר, ירשה את בית הדפוס שניהל בעלה והדפיסה בו ספרים עבריים בין השנים 1867-1871, בהם עוד שלושה קונטרסים הקשורים למחלוקת ('שפת אמת' ו'ירדוף הקורא' [מס' 18]; 'משפיל גאים' [מס' 26]). ראו: אברהם יערי, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 277-278. דף אחד. עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (L157).

11. אגרת שפ"ל אד"ם; תשובות המינים ותוכחת מתנגדים, זולקוזה [?], [ניסן-סיון] תרכ"ט.

נגד סדיגורה. הכותב, שנמנה כנראה עם חסידי בלו, מציג עצמו כחתן הרבי. החלק הראשון הוא פולמוס עם בערניו וניסיון להפריד בינו לבין האחים וכלל החסידים; החלק השני אינו קשור למחלוקת והוא כולל תיאור מפורט של מנהגים ייחודיים לחסידים. פרטי

ההדפסה סותרים. בעוד שבעמוד השער צוין כי הספר 'נדפס בזאלקוויא בשנת תרכ"ט', בעמוד האחרון נדפס בגרמנית: Lemberg. Aus der Buchdruckerei des Ch. Rohatyn, 1893 (למברג, דפוס ח'יים] רוהטין, 1893). ספק אם נדפס בזולקוה, ואפשר גם להניח שהתאריך 1893 הוא משובש. בית הדפוס של חיים רוהטין פעל בלמברג לפחות משנת 1876 (מלאכות יהודה וירושלים, 1876) ועד ראשית המאה ה-20. 24 עמ' לא ממוספרים ומעטפת. עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (R6574).

12. נוסח הגזירה שגזרו אסיפת הרבנים על הרשעים, [סיון] תרכ"ט. כרוז ובו נדפס נוסח מקוצר של פסק דין אסיפת הרבנים שכונסה בצאנו באסרו"חג שבועות תרכ"ט (הנוסח המלא נדפס ב'כנסת הגדולה' [מס' 17], עמ' לו-לט). דף אחד. עותק שמור בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק 42, Box 5 (03), Arc 1974-01.

13. דוב בער במוהר"ר ישראל, קול קורא, צ'רנובין: דפוס יאָזעף בוכאָוועצק, [תמוז] 1869.

כרוז ובו נדפס מכתבו השני של בערניו שבו הודיע על חרטתו וחזרתו בתשובה. דברי בערניו מקיימים בחתימתם של שניים מרבני סדיגורה יהודה לייבוש לנדא ויחיאל מיכל טויבש. נדפס ביוזמת צדיקי סדיגורה ונועד להפצה בבתי כנסת. זהה לנוסח שנדפס בעיתון המגיד (מס' 73) והועתק גם על ידי ארז, לא דובים ולא יער (מס' 72), עמ' 265-266. דף אחד. עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (L2537). בספרייה הלאומית השתמר 'קול קורא' בכתב יד (ללא הסכמת דייני סדיגורה), ומן הסתם זו אחת מן ההעתקות שעשו חסידי סדיגורה על מנת להפיצו ברבים (דובער במוהר"ר ישראל, אוסף שבדרון, שאריות). צילום של העתקה אחרת בכתב יד (כולל הסכמת הדיינים) הובא בקטלוג למכירות פומביות 'אסופה', אוגוסט 2003, עמ' 149, מס' 376.

14. קול מהיכל תוּחַכַּת! [מגולה, ירושלים: [דפוס ב"ק, תמוז] תרכ"ט. תשובתם התקיפה של חסידי סדיגורה בארץ ישראל לתגובתם הנועזת של רבני גליציה לחרם על ר' חיים, כולל הדפסה מחודשת של החרם הראשון (קול שופר, מס' 5). על החרם שהוטל ב"ב בתמוז חתומים 189 חסידים (חלקם נרשמו כנראה כמה פעמים). 8 עמ'. עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (R6557).

15. איגרת מצפת, ח' בתמוז תרכ"ט (כתב יד). מכתב ששלח חסיד קוסוב המתגורר בצפת לידידו ישראל אברהם [זילבר] מקרצ'ניף שבמחוז מרמרוש. המכתב מעיד על האווירה המתוחה השוררת בצפת ובערי הגולה בשל המחלוקת ומתאר את הסכסוכים הפנימיים. הכותב מציין כי בני קבוצתו, חסידי האדמו"ר יעקב שמשון מקוסוב, לא התערבו במחלוקת בהוראת רבם. שמור בספרייה הלאומית, המחלקה לכתבי יד עבריים, אוסף צפת, 1262 4°, תיק 96.

9] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת

16. מאמר שבר פושעים, למברג: Verlag von J.R.N., [אב] תרכ"ט.
נגד סדיגורה. חליפת מכתבים בדויה בין שני ידידים: סוחר, יליד רוסיה, שנעקר בעל כורחו מעולם התורה ויצא למרחקים כדי להתפרנס, וידידו, תלמיד חכם בשם משה הלוי, המתגורר ביאסי. הסוחר מבקש פרטים על 'המהומה' הקשורה בבערניו. בתשובתו מסביר החכם את הרקע למאורעות תוך פירוט חטאיהם של צדיקי סדיגורה והסיבות להחרמתם. כולל גם מכתבים אותנטיים (מארץ ישראל, מר' חיים ומכמה רבנים שכתבו לר' חיים) וכן הצעה ליישב את המחלוקת על ידי הקמת בית דין מיוחד. חסידי סדיגורה טענו כי המחבר הוא משכיל שהתחזה לחסיד צאנו (סמא דחייא [מס' 24], עמ' 30). אך מרגוש (מס' 206), עמ' 28, זיהה אותו עם נפתלי הרץ גולדנשטרן, שכנראה חיבר וערך גם את 'מכתב גלוי השני' (מס' 2), 'כנסת הגדולה' (מס' 17) ו'שבט לגיו כסילים' (מס' 25). התאריך האחרון שזכר: כ"ד תמוז תרכ"ט (מכתב הרב ישראל יהושע טרונק מקוטנה, שצורף ערב ההדפסה). 'שבר פושעים' נדפס שוב ב'ילקוט הרועים' (מס' 21), עמ' 49-78, עם שער ודפוסת נפרדים (אודסה תר"ל). המו"ל והמפיץ: יעקב ראהאטין מלמברג (J.R.N.). 36 עמ' (א-ד לא ממוספר + 32). עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (R6559).
17. כנסת הגדולה ודבר[י] חכ[מ]ים, [למברג]: Verlag von J. Rohatin, [אלול] תרכ"ט.
אוסף התעודות הגדול ביותר נגד סדיגורה. כולל חמישים וחמישה מכתבים ותעודות בענייני המחלוקת, ובהם מכתבים שנשלחו ישירות לר' חיים וממנו (שישה מכתבים בחתימתו), מכתבים לארץ ישראל וממנה, שני נוסחים של פסק הדין שנחתם בצאנו באסרו-חג שבועות תרכ"ט, ומכתבי תמיכה ואישור של רבנים מגליציה, הונגריה ופולין שנשלחו לבית הדין בצאנו. המכתב המאוחר ביותר הוא מט"ו באלול תרכ"ט. עורך הספר הוא גם עורכו של 'שבר פושעים' (מס' 16), וכנראה מדובר בנפתלי הרץ גולדנשטרן (מדינה וחכמיה [מס' 332], עמ' 61) או מישהו מבני חוגו. המו"ל והמפיץ: יעקב ראהאטין מלמברג. 88 עמ' במספור משובש (עמ' כה-לב נספרו פעמיים). עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (R6599).
18. שפת אמת; ירדוף הקורא, אונגוואר: דפוס קארל יעגרס וויטווע, [אלול] תרכ"ט.
נגד סדיגורה. שני חלקים בספר נפרד (12 עמ' כל חלק): 'שפת אמת' כולל התכתבות בין הרב נתנון מלמברג לבין אחד מבניו של ר' חיים (כנראה ברוך מרודניק) על התגובה הרצויה נגד חסידי סדיגורה בארץ ישראל, מכתב תמיכה מעקיבא לעהרן מאמסטרדם, מכתבים מחסידי גליציה בטבריה, ירושלים וצפת, ומכתב שנשלח מיאסי לנתנון ומודיע על שליח מסדיגורה האוסף חתימות נגדו. 'ירדוף הקורא' הוא פולמוס מפורט עם כרוז 'קול קורא' (מס' 13) שפרסם בערניו. עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (R6572).

19. יצחק יהודה שמעלקיש, שיח יצחק, למברג: Stauropigianische Instituts- Buchdruckerei, [אב-אלול] תרכ"ט. הספד על הרב שלמה קלוגר, שנישא בבֶּרֶזֶן בתמוז תרכ"ט. המחבר התבקש על ידי חסידי צאנו להתערב לטובתם אך סירב. במבוא (8 עמ' לא ממוספרים) יש התייחסות ביקורתית למחלוקת וניסיון לפייס בין הצדדים. ידיעה על פרסום הספר: המגיד, ט"ו באדר א' תר"ל, עמ' 7. נדפס שוב: יצחק יהודה שמלקיש, שו"ת בית יצחק, אורח חיים, א, ניו יורק תשי"א (בסוף הכרך).
20. משפט צדק, אונוואר, י"ט באלול תרכ"ט (כתב יד). הצעה שגיבשו שלושה דיינים מאונוואר, בהם הרב שלמה גנצפריד, לפשרה בין צאנו לסדיגורה: בשלב הראשון יבוטל החרם שנעשה בארץ ישראל והמחרימים יביעו צער וחרטה. בשלב השני יוקם בית דין שבו ישבו שלושה רבנים מגליציה: יוסף שאול נתנון מלמברג, שמעון סופר מקרקוב ויוסף באב"ד מטרנופול, ושני הצדדים יתחייבו מראש לקבל את הכרעתם. נדפס בידי רות, פסק דין של חכמי הונגריה (מס' 138). צילום מטושטש: היכל הבעש"ט, ג (תשס"ג), עמ' קד (צילום כתב היד מצוי בידי).
21. רמ"ז, ילקוט הרועים, אודסה: דפוס מ"א בעלינסאן, [כסלו-טבת] תר"ל (1869). נגד סדיגורה. אוסף תעודות וכתובים שברובם הגדול הועתקו ממקורות נדפסים קודמים: 'כנסת הגדולה' (מס' 17), 'מכתבים שכתבו גאוני צדיקי זמננו' (מס' 10), 'פוקח עורים' (מס' 7), 'מכתב גלוי השני' (מס' 2). 'שבר פושעים' (מס' 16) הובא גם כן בשלמותו עם שער ודפוס נפרדים (אודסה תר"ל). סברות שונות נאמרו סביב זהותו של העורך אך ברור שמדובר במשה זליקוביץ מאודסה. ראו מס' 82 (ומכאן שיצא לאור לפני חודש שטט), 83, 84, 86, 92, 111, 131, 132. 80 עמ' ומעטפת. עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (R6551).
22. אגרת שלומים, למברג: M. F. Poremba, [חורף תר"ל] 1869. הכותרת המופיעה בראש כל עמוד: 'האמת והשלום אהבו'. העתק ממכתב שנשלח כביכול לר' חיים. הכותב מציג את עצמו כמתבונן אובייקטיבי, מבקר בתקיפות את ר' חיים וקורא לו להתנצל בפומבי בפני האחים. המחבר, איש למברג, בלתי מזוהה. מלכיאל (מס' 172), עמ' 191, 197, זיהה אותו עם יהודה זעגיל (שאינני יודע עליו מאומה, אך ראו מס' 23). המו"ל: M.M.S.; המפיץ: יעקב הילפערדינג מלמברג, שהפיץ גם את 'סמא דחייא' (מס' 24). 16 עמ' לא ממוספרים. עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (R6612).
23. לידידי הנצמד בקירות לבי, למברג, חורף תר"ל (כתב יד). הכותר על פי המילים הראשונות. מכתב המגנה את ר' חיים והרבנים התומכים בו. הכותב מזכיר את כתבי הפולמוס: 'משפט כתוב', 'קול שופר' ו'קול מהיכל' ואת 'אגרת שלומים', וכן את הדפסת מכתבי הרבנים (כנסת הגדולה). 6 עמ' לא ממוספרים. כתב היד שמור

בארכיון יהודה לייב לנדא שבספרייה הלאומית בירושלים, Arc. 4° 798, תיק 1, מס' 40. על פי ממיני הארכיון זהו מכתב של יהודה זעגיל מלבוב נגד 'העוכר ישראל מסאני'. שמו של זעגיל והציטוט אינם בכתב היד וייתכן שהיה עמוד נוסף שאבד. מתיק 1 שבארכיון לנדא נעלם 'מכתב אל הרבי שלמה, לבוב כ"ד סיון צדק ומשפט (תרכ"ט) לפ"ק' (מס' 39), שעל פי ממיני הארכיון קשור למחלוקת. חומר נוסף מארכיון לנדא: מס' 28, 36.

24. סמא דחייא, למברג: Stauropigianische Instituts-Buchdruckerei, [חורף תר"ל]. נגד צאנו (הכתרת 'סם חיים' רומזת לשמו של ר' חיים ולהיפוך שנהג בדברי דוד המלך, שהאיש החפץ חיים יינמע מלשון הרע). כולל פרודיה קצרה ('שושנת יעקב') המדמה את ר' חיים לאחשוורוש; שיר מחורז ('הגבי"ע') המלגלג על גביית העדויות נגד סדיגורה; מכתב רבני רישא ותשובת ר' חיים ('תשובה מאיבה') כשלצדה תגובת סדיגורה ('תשובה מאהבה') והערות עוקצניות; מכתבים שונים שנשלחו כביכול לצאנו ומובאים בשמות בדויים (נכד הרצב"א או ריב"א); מכתב ששלחו ראשי כולל וולין בארץ ישראל לרבני גליציה ובו הוסבר הרקע להטלת החרם על ר' חיים ('איגרת התנצלות'); מכתב מאלמלך מגרודז'יסק ועוד. בעמוד האחרון נרשמו ראשי תיבות שם המביא לדפוס: Herausgegeben von I. S. m. המפיץ: 'עקיל הילפערדינג מלמברג, שהפיץ גם את איגרת שלומים (מס' 22). 32 עמ' לא ממספרים. עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (R6617).

25. [ש"מ סג"ל מאושפיצין], שבט לגיו כסילים, למברג [חורף תר"ל]. נגד סדיגורה. כולל שלושה מכתבים בדויים: הראשון, בחתימת חיים שפירא מהונגריה, מתאר את 'מה שראה ושמע בעיר לבוב בירת מדינתנו' במהלך ימי חנוכה תר"ל. זו תגובה בוטה במיוחד לאגרת שלומים (מס' 22) וליסמא דחייא (מס' 24), שלדבריו נכתבו שניהם בידי 'לץ מליצני הדור', שקיבל את שכרו מחצר סדיגורה; השני, חתום על ידי ישראל הלוי סג"ל, נשלח אל 'ניסן באק וסיעתו הטמאה', כולל התקפה פרועה על הצדיק אלימלך מגרודז'יסק; השלישי, העתק ממכתב ששלח חסיד סדיגורה אנונימי לרעיו בעיירה אחרת. המפיץ: משה בריקנער מלמברג. בכתב העת הביבליוגרפי המזכיר, 58 (יולי-אוגוסט 1870), עמ' 90 (ובעקבותיו William Zeitlin, Bibliotheca Hebraica, Leipzig 1891, p. 436), נרשם בטעות כי החוברת נדפסה ב-1868! מרגוש (מס' 206), עמ' 28, זיהה את המחבר עם נפתלי הרץ גולדנשטרן, אך שם המו"ל מפורש בסוף הספר: ש"מ סג"ל מאושפיצין (Oświęcim) שבגליציה המערבית. גם במקום נוסף זיהה המו"ל את עצמו: 'אעתיק הנה המכתב אחד הנמצא פה בעירנו שפיציען' (עמ' 32, ספירה שנייה). 48 עמ' בספרור משובש (א-1, 7, 29, 32, 36). עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (R6615).

26. משפיל גאים, אונגוואר: דפוס קארל יעגערס וויטווע, [חורף תר"ל]. תגובת צאנו ליסמא דחייא (מס' 24), שמחברו מואשם בנטילת שוחד מצדיקי סדיגורה. הפרכת טענתם של תומכי סדיגורה כאילו שלח הצדיק אהרן מצ'רנוביל מכתב תוכחה לר'

חיים והדפסה שנייה של 'תעודה בישראל' (מס' 6). המו"ל זהה אולי למחבר 'שפת אמת' (מס' 18), שכתב שם, עמ' ג: 'זברצות ה' נוציאם לאור עולם למען השפיל גאים, ואילו במשפיל גאים, עמ' טז, כתב: 'אמר המו"ל המכתבים האלה הנדפסים מכבר במאמר שפת אמת ואמרנו לספחם פה... כדי שיבואו הכל ביחד'. טז עמ'. עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (R6572).

27. מטרה לח"ץ, [ירושלים?] תר"ל (אבוד); רחמיסטריווקה תרל"ב (כתב יד). נגד צאנו. התכתבות פולמוסית בעלת אופי למדני בין 'בני ארעא קדישא' לבין 'בני סר"ח' [שם] גנאי לחסידי ר' חיים]. נכתב בתר"ל, כנראה בחוגו של ניסן ב"ק בירושלים, כדי לנמק את הסיבות לחרם שהוטל על ר' חיים, 'להסיר דברי תלונותיהם עלינו [ו]לפרש שכל דברינו כתורה עשינו, ואדרבה אך מעט הוא לפניו כדי רשעתו' (11 ע"ב). העמודים האחרונים מוקדשים להסבר שיטת המלכות של האחים (התנהגות שלהם ביתר התרחבות בהיכלות נאים וכלים מכלים שונים) ולבוש הנשים. בעמוד השער: 'מטרה לח"ץ [ולחיים צאנוער] בשנת תרל"ב לפ"ק פה ראחמוסטרובקא יע"א, אך מסוף כתב היד עולה שזו העתקה (נכתב שנת תר"ל לפ"ק והעתקתי שנת תרל"ב לפ"ק). כמה שורות העוסקות במלבושי הילדים והנשים בבית רוזין הועתקו בידי שמואל חיים יעקב גרובער, גזירת מלבושים ויחסו של הרה"ק מרוזין, היכל הבעש"ט, יג (תשס"ו), עמ' קפ-קפא. בהעתקה זו צוננר קטע קצר על 'מי שגברה עליו תאוות הזמן וחפץ מלבוש בבגדים הללו'. כתב היד צולם בתקליטור 'אוצרות התורה' (אשדוד), ללא ציון מקורו וגלגוליו (גם סדר העמודים שובש בצילום). לא ידוע מי מחזיק במקור. 26 עמ' ועמוד שער.

28. מכתב בעניין המחלוקת, למברג, י"ב באדר תרל"ב (כתב יד). מכתב ביקורת כלפי ר' חיים בשל התנהגותו והאשמותיו חסרות היסוד. נכתב כנראה על ידי משה ישכר לנדא מלבוש (1836-1894) לגיסו יצחק דוידוון. לדברי הכותב, לולא יצא ר' חיים למלחמה, 'כי עתה כבר היה נשכח דרך הודון של הדוב מלעווי... כאשר כבר היו לעולמים רבים כמוהו ועוד גדולים וטובים ממנו'. הכותב ציין כי חיבר קונטרס להגנת צדיקי סדיגורה. 2 עמ'. שמורים בארכיון יהודה לייב לנדא בספרייה הלאומית בירושלים, Arc. 4° 798, תיק 1, מס' 18.

29. תוכחת מגולה, [למברג] תרל"ד. התכתבות בדייה בין אב לבנו בגנות משה תאומים אב"ד הורודנקה (ראו מס' 8) וספר השו"ת שחיבר (דבר משה, מהדורה תנינא, זולקווה תרל"ב). הכותב האשים את תאומים בפגיעה בכבודם של הרב יוסף שאול נתנון ושל ר' חיים. הוא מתארו כבור ועם הארץ שכל חידושי גנובים מאחרים. כולל מכתב פולמוסי ששלח הרב יהודה יצחק פרנקל מסאנוק לתאומים בשל תמיכתו בסדיגורה. בהגהה ד (עמ' 26-29) מגנה בפירוט את חסידי סדיגורה שהיו מעורבים בהחרמתו של ר' חיים וקובע כי הקב"ה פרע את חשבונו מהם וכולם באו

פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת

על עונשם. בהקדמה הציג עצמו המלבה"ד כמדפיס ספרים, ואולי, כפי ששער וונדר (מס' 339), ה, עמ' 686-687, זהו המדפיס אורי זאב וולף סלט מלבוב. אמנם בעמוד האחרון צוין שם אחר למלבה"ד: 'ישראל במוהר"ם פריינד'. המפיץ: הנגיד אהרן האלבערשטאם מלמברג. 32 עמ' לא ממוספרים. עותק שמור בספרייה הלאומית בירושלים (R° 23 V 12910).

30. כת הפס"ל, מקום ושנת הדפסה אינם ידועים; אבוד.
נגד סדיגורה. הערת גרשם שלום על עותק 'ילקוט הרועים' (אוסף שלום, מס' 6571): 'כת הפס"ל. ראשי תיבות הוסיאטין, פאטיק, סדיגורה, ליאובה. והוא ספר גדול הכמות בערך שאר הקונטרסים. ראה בעיניו ר' מאיר ברצלוער בירושלים אצל חסיד סדיגוראי שגנוו [מצד צאנו]. הערה דומה רשם שלום על עותק ספרו של יצחק אבן, מחלקת סנו וסדיגורה (אוסף שלום, מס' 6584): 'כת הפס"ל – נמצא בדפוס בירושלים והוא יקר המציאות מאד מאד. והוא נגד ד' האחים... וכן העיד לפני ר' מאיר בראצלאווער שראה את הקונטרס בעיניו כאן בירשת'ו. מאיר בראצלאווער הוא מאיר אנשין, סוחר ספרים וחסיד ברסלב, אך פרט לעדות זו אין כל רמז לקיומו של הספר.'

31. עדות הסוחר דוד כהנא מצפת, נרשם אחרי תרל"ח (כתב יד).
כתב יד ביידיש (3 עמ') שרשם 'אברהם ערדשטיין מירושלים' מפי הסוחר הצפתי 'דוד כהנא בהרה"ג ר' ברוך'. כהנא, שהה בוידיציוב בימי המחלוקת והיה עד לכך שהצדיק יצחק אייזיק גירש מעל פניו בכעס חסיד שלעג לצדיקי סדיגורה. זמן מה אחר כך הגיע לסדיגורה ושם מצא שני חסידים שרצו להחרים את הרבי מזידיציוב. הוא סיפר להם מה שראה ושכנעם לשרוף את כתב החרם. אליהו מזידיציוב, בנו של הצדיק, שנפטר בתרל"ח, נזכר בברכת המתים. צילום המכתב בידי.

32. שלמה סופר (מהדיר), 'כתבי רבינו שמעון סופר', איגרות סופרים... ממשפחת איגר-סופר..., א-ג, וינה-בודפשט 1929.
חלק ג, עמ' 55-58, איגרת כו: מכתב מהרב שמעון סופר אב"ד קרקוב לדיין יהודה לייב לנדא מסדיגורה ובו הסתייגות מפעולותיו של ר' חיים. נדפס שוב: אגרות מכתב סופר (מס' 289), עמ' ס-סב.

33. יצחק יעקב סופר (מהדיר), ספר תולדות סופרים... ובפרט קורות... רבינו חיים סופר...; ק"ן סופר, ליקוטי חליפות מכתבים..., לונדון תשכ"ג.
חלק ראשון, עמ' לג-לח: שלושה מכתבים של הרב חיים סופר ממונקאץ, שאינו מוכן לשתף פעולה עם החרם שהטילו בצאנו; חלק שני, עמ' כח-ל: מכתב של הרב יוסף שאול נתנון המסתייג מן המחלוקת.

34. מרדכי אליאב (עורך), אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר, ירושלים תשכ"ו. עמ' 231: במכתב מ'1887 נזכר החרם על ר' חיים.
35. ברכת אהרן, דברי תורה... שיצאו מפי... אדמו"רי קארלין וסטאלין, ירושלים תש"ל.
עמ' קכה: מכתב מצונזר של הצדיק אהרן מקרלין שנכתב כנראה נגד ר' חיים.
36. מאיר וונדר, 'תשובת רבי אלימלך מגרודז'סק לרבי חיים מצאנז', סיני, פא (תשל"ז), עמ' קסד-קסח.
ההדרת העתק ממכתבו של הצדיק אלימלך מגרודז'סק המגן על צדיקי סדיגורה ודורש מר' חיים לחזור בו. כתב היד שמור בארכיון יהודה לייב לנדא שבספרייה הלאומית בירושלים, Arc. 4° 798, תיק 1, מס' 38.
37. יצחק רפאל, 'לפתרון התעלומה של רבי דוב בער מליאובה', ארשת: ספר שנה לחקר הספר העברי, ו (תשמ"א), עמ' 211-221.
איגרת ששלח בכ"ד בניסן תרכ"ט ישעיהו הלוי הורביץ, שד"ר ירושלמי שביקר בסדיגורה אל ניסן ב"ק בירושלים. במכתב תוארה בפירוט פרשת בערניו מנקודת מבטם של חסידי סדיגורה. הכותב, כמו גם חסידים אחרים, עמד בקשר רצוף עם ב"ק, שביקש פרטים על המתרחש בחצר, שכן הוא 'עודנו נבוך מאותו הענין מהחל ועד כלה'. המזהיר קיבל העתק מהמכתב ('עם תיקוניו') מידי הרב שמחה אסף, שברשותו היה המכתב המקורי. בעקבות עדותו של א"מ הברמן, שסיפר לרפאל כי ליפא שוואגר, סוחר ספרים וחסיד הוסיאטין, שרף את המכתב המקורי שנמצא בעיזבונו של אסף, החליט לפרסם את ההעתק שנשמר ברשותו כארבעים שנה ועד אז נמנע לפרסמו 'מטעמים כמוסיים' (עמ' 217). נדפס שוב: יצחק רפאל, על חסידות וחסידים, ירושלים תשנ"א, עמ' 248-260.

ב. דיווחים ומאמרים בעיתונות הזמן

38. ש"ם מהר הזהב, 'הזורעים בדמעה ברנה יקצורו', המליץ (אודסה), 'י בסיון תרכ"ז (13 ביוני 1867), עמ' 163.
זה כחצי שנה, שב[ע]רניו[ן] בנו של הרבי מסדיגורה מגרש חסידים מעל פניו.
39. 'הוו מתונים בדין', עברי אנכי (ברודי), ג' בשבט תרכ"ט (15 בינואר 1869), גיליון 15, עמ' 120.
הודעת העורך (ברוך ורבר מברודי) כי הגיעו לידי ידיעות מסופר העיתון ביאסי (כנראה קרפף ליפא), על מעשה הגורם חרפה לחסידים, אך הוא אינו רוצה לפרסמו בגלל שהמידע אינו מבוסס דיו.

- [15] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
40. *Czernowitzer Zeitung* (Chernovtsy), 17 January 1869, no. 10, p. 2
סערה ציבורית בסדיגורה. אחיו של הרבי פ'רידמן, שגר בליאובה (Lewa) ואיים כי רצונו להתנצר, הובא לסדיגורה בניגוד לרצונו. התביעה האוסטרית סייעה בשחרורו מהמאסר ועל פי רצונו הובא לבית אחד הנכבדים בעיר.
41. 'שבעים פנים', עברי אנכי, " בשבט תרכ"ט (22 בינואר 1869), גיליון 16, עמ' 128.
העורך מציין כי צדק בהחלטו לא לפרסם את הפרשה בשל מידע סותר. פנייה לקוראים הגרים ביאסי להמציא פרטים נוספים.
42. *Local-Anzeiger der 'Presse'* (Vienna), 22, no. 31, 31 January 1869
תוספת לעיתון *Die Presse*. העתקה מעיתון בגרמנית בשם *Pester Lloyd*, שכמה ימים קודם לכן, ב-26 בינואר, פרסם דיווח מברודי על פרשת בערניו (לא מצאתי אזכור זה).
43. הלבנון (פריס), כ"ג בשבט תרכ"ט (4 בפברואר 1869), עמ' 46-47.
הברחת בערניו מרומניה לאוסטריה. חתום: "ח [יעקב חיים הלוי] קארן. עמ' 47: הערת המו"ל (יחיאל ברי"ל).
44. *Czernowitzer Zeitung*, 5 February 1869, no. 21, p. 2
מפקד המשטרה (Präfekt) הסנש (Hasnasch), מבוטושן שבמולדובה, עזב את צ'רנוביץ לאחר שטיפל בעניין הסגרת בערניו והתחייב כי אם יוסגר יוכה ליחס הוגן.
45. *Izraelita* (Warsaw), 4, no. 6, 24 January [5 February] 1869, p. 56
דיווח קצר על המרת דת של אחי הצדיק מסדיגורה. התאריך בסוגריים הוא על פי הלוח הגרגוריאני המקובל היום.
46. בנ"ז, 'קרוב"ץ לפורים', המליץ, ד' באדר תרכ"ט (18 בפברואר 1869), עמ' 45.
על בריחת בערניו למשכילי צ'רנוביץ.
47. 'מכתב גלוי', המגיד (ליקן), י"ג באדר תרכ"ט (24 בפברואר 1869), הוספה לגיליון 8, עמ' 10.
מכתבו הפומבי של בערניו על נטישת החסידות (מס' 1); אישור ('הודעה') בחתימת שלושה ממשכילי צ'רנוביץ; 'הערת המו"ל' (אליעזר ליפמן זילברמן).
48. 'קול מטשערנאוויץ', המליץ, י"ד באדר תרכ"ט (25 בפברואר 1869), עמ' 51-52.
הקדמת העורך (אלכסנדר צדבויים) למכתבו הפומבי של בערניו; 'מכתב גלוי' של בערניו ואישור משכילי צ'רנוביץ; מכתב תודה לבערניו ממשכילי קישינב (קוצר בידי העורך).

49. 'א שלח'מנות פין טשערנאוויץ, קול מבשר (אודסה), י"ד באדר תרכ"ט (25 בפברואר 1869), גיליון 7 (הוספה להמליץ), עמ' 49-52. תרגום לידידיש של 'מכתב גלוי' של בערניו ומאמר פרשנות, כולל קיצור המאמר 'קרוב'ץ לפורים' (מס' 46). נכתב כנראה בידי העורך צדרבוים.
50. *Izraelita*, 4, no. 9, 14 [26] February 1869, pp. 77-79. דיווח מלבוב על פרשת בערניו. חתום: L ...
51. *Izraelita*, 4, no. 10, 21 February [5 March] 1869, pp. 86-88. 'מכתב גלוי' של בערניו והודעה של משכילי צ'רנוביץ, בעברית ובתרגום לפולנית.
52. *Kievljanin* [*Kievlianin*] (Kiev), 22 February [6 March] 1869, no. 22, p. 93. 'מעשה גבורה של אומץ אורחי'. דיווח על מעשי בערניו, כולל תרגום מדויק של 'מכתב גלוי', שהכין [אברהם?] קופרניק.
53. *Kievljanin* [*Kievlianin*], 25 February [9 March] 1869, no. 23, p. 96. 'הבעת הודהות כנה עם המעשה הנשגב של הצדיק לשעבר מר פרידמן'. מכתב הודהות עם בערניו, שנחתם ב־19 בפברואר (3 במרס) על ידי 26 סטודנטים יהודים מאוניברסיטת ולדימיר הקדוש בקייב.
54. 'המליץ, כ"ח באדר תרכ"ט (11 במרס 1869), עמ' 72. הודעה העורך לקוראים ששלחו לו את 'מכתב גלוי' של בערניו, כי לא יפרסמו פעם נוספת.
55. 'המשתגעו!', השחר (וינה), א (חלק ראשון), חוברת שישיית (אדר תרכ"ט), עמ' 9-11. על בערניו, שהחסידיים מתרצים את מעשיו בשיגעונו. ללא חתימה. על פי תוכן העניינים המחבר הוא העורך פרץ סמולנסקין.
56. 'מכתב גלוי', השחר, א (חלק ראשון), חוברת שישיית (אדר תרכ"ט), עמ' 29-31. מכתבו הפומבי של בערניו והודעה של משכילי צ'רנוביץ. עמ' 30-31: הערת המו"ל (פרץ סמולנסקין).
57. הכרמל (וילנה), ט' בניסן תרכ"ט (21 במרס 1869), עמ' 307-308. תגובה ל'מכתב גלוי' שפורסם ב'המגיד' (מס' 47) וציטוט מהעיתון 'קייבליאנין' (מס' 53).

- [17] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
58. *Kievljaninъ [Kievlianin]*, 29 March [8 April] 1869, no. 37, pp. 150–151. 'מעשה גבורה אורחית שנכשל'. התפנית בגורלו של בערניו והאכזבה שהנחיל למשכילים. מסתמך על ידיעה שהתפרסמה בעיתון 'סנקט פטרבורגסקי נְדִימִיסְטִי' (ידיעות סט. פטרבורג), מפי עד ראייה בצ'רנובין. לא הצלחתי לאתר עיתון זה.
59. הלבנון, ד' באייר תרכ"ט (15 באפריל 1869), עמ' 118–119. דיווח מיאסי על מכתבים מגליציה בהם נמסר על החרמת חסידי סדיגורה בידי ר' חיים. חתום: קרפל ליפה.
60. Jakób Graff, 'Słówko z okoliczności listu otwartego b. przywódcy chassydów R. Beera Friedman', *Izraelita*, 4, no. 15, 4 [16] April 1869, pp. 131–132. 'משהו על הרקע למכתבו הגלוי של מנהיג החסידים ר' בער פרידמן'. המחבר, יעקב גרף מלודז', טען כי אין סיכוי שמעשהו האמיץ של בערניו ישפיע על החסידים. לדעתו, המכתב הופנה רק למשכילים שטחיים, 'הפוסחים על שתי הסעיפים' (מילים אלה נדפסו בעברית בתוך המאמר הפולני), לאלה שבלבם נאבקים הרגש והשכל, אותם המזלזלים בחסידות אך בשעת מצוקה רצים לצדיק להתייעץ עמו.
61. עברי אנכי, י"ב באייר תרכ"ט (23 באפריל 1869), גיליון 28, עמ' 221. דיווח מדרוהוביץ על סכסוך בתוך משפחה שבה הבעל הוא חסיד סדיגורה ובני משפחת אשתו הם חסידי צאנו, בשאלה היכן תיערך ברית המילה של בנם. חתום: אלמוני, ואולי הוא אהרן צבי זופניק.
62. עברי אנכי, י"ט באייר תרכ"ט (30 באפריל 1869), גיליון 29, עמ' 228–229. סכסוך בין שתי קבוצות חסידים בבורשטיין, גניבה הודית של ספרי תורה ועירוב המשטרה. חתום: ד"ב מ"פ.
63. *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* (Breslau), vol. 18, no. 4 (April 1869), pp. 191–192. תיאור קצר של הפרשה בעקבות פרסום מכתב גלוי.
64. *Jewish Intelligence and Monthly Account of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews* (London), 1 May 1869, p. 111. דיווח קצר מבוקרשט בעיתון מיסיונרי בריטי. לדברי המדווח, אחד מאנשי המיסיון מכין לדפוס עלון בגרמנית ובו 'עובדות מדהימות' ('Startling Facts') על פרשת הצדיק מליאובה שעוררה התרגשות רבה בקרב היהודים. נראה שהכוונה לתרגום מכתב גלוי של בערניו לגרמנית.

65. עברי אנכי, י"א בסיון תרכ"ט (21 במאי 1869), גיליון 32, עמ' 252. דיווח מטרנוב על אירועי המחלוקת המתגברים במיוחד בעיירות הקטנות. חתום: ית"ן.
66. עברי אנכי, י"ח בסיון תרכ"ט (28 במאי 1869), גיליון 33, עמ' 262-263. דיווח מצאנו על הדבקת כרוזי חרם נגד ר' חיים, ובעקבותיה התכנסות רבנים באסרו-חג שבועות והטלת חרם על חסידי סדיגורה בארץ ישראל. חתום: בן תושב.
67. *Neue Freie Presse* [Morgenblatt] (Vienna), no. 1705, 29 May 1869. דיווח שהועבר ב־25 במאי על סכסוך אלים שהתחולל בצאנו ביום שבת, 22 במאי (י"ב בסיון תרכ"ט) ולמחרת. שני חסידי סדיגורה מקומיים, הירש אונגר ומנדל ארליך, הואשמו בהפצת כרוזי חרם נגד ר' חיים וכמעט שנעשה בהם לינץ. העתקה ותרגום לעברית: ארז, לא דובים ולא יער (מס' 72), עמ' 264; מלכיאל (מס' 172), עמ' 338-340.
68. *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (Leipzig), no. 23, 8 June 1869, p. 464. דיווח על הסכסוך שהתחולל בצאנו, על פי *Neue Freie Presse* (מס' 67).
69. עברי אנכי, ב' בתמוז תרכ"ט (11 ביוני 1869), גיליון 35, עמ' 277. רוכל בפשמישל גידף את ר' חיים והוחרם. חתום: ח"ד.
70. עברי אנכי, ט"ז בתמוז תרכ"ט (25 ביוני 1869), גיליון 37, עמ' 292-293. מריבות אלימות בין חסידי סדיגורה לבין חסידי צאנו ברישא. הקלויז נסגר בפני חסידי סדיגורה. חתום: הד"ד, שהוא, כנראה (על פי סופי התיבות), משה דוד געשווינד, מזכיר עדת ישראל ברישא (ראו מס' 79 – מג"ד).
71. *Jewish Intelligence and Monthly Account of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, 1 July 1869, p. 170. דיווח מ־16 באפריל 1869 של הכומר J. Alexander על 'היהודים ברוסיה ובפולין'. בער פרידמן, הרב הראשי של ליאובה, הנחשב לרבם החשוב של יהודי רוסיה ומכונה בפי כל 'צדיק הדור', ניפץ את קשריו עם עברו והצהיר בפומבי שאינו מאמין ביהדות הרבנית. הוא היה בסכנת חיים, נרדף בידי בני עמו ובמיוחד בני משפחתו ונאלץ לברוח לצ'רנובין.
72. ארז, 'לא דובים ולא יער', המליץ, תמוז תרכ"ט-חשון תר"ל (יולי-אוקטובר 1869); בהמשכים. סדרת מאמרים במדור 'עלה נידף' מאת אלכסנדר צדרבוים, עורך 'המליץ', ובהם תיאור מפורט של השתלשלות הפרשה. כ"ו [כ"ח] בתמוז תרכ"ט (5 ביולי 1869), עמ' 166-169; ד' באב (12 ביולי), עמ' 174-176; י"א באב (19 ביולי), עמ' 182-185; י"ח באב (26 ביולי), עמ' 190-193; ב' באלול (9 באוגוסט), עמ' 207-209; ט' באלול (16 באוגוסט), עמ' 215-219; ט"ז באלול (23 באוגוסט), עמ' 223-226; כ"ד באלול (31 באוגוסט), עמ' 231-233.

- [19] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
- כ"ט בתשרי תר"ל (4 באוקטובר), עמ' 255-258; ז' בחשון (12 באוקטובר), עמ' 263-266; י"ב בחשון (17 באוקטובר), עמ' 271-274. עוד ראו מס' 76, 85.
73. 'קול קורא', המגיד, ו' באב תרכ"ט (14 ביולי 1869), הוספה לגיליון 27, עמ' 36. מכתב החרטה של בערניו לאחר שובו מצ'רנוביץ לסדיגורה. נחתם בו' בתמוז תרכ"ט. הערת העורך (אליעזר ליפמן זילברמן): 'הקוראים הנכבדים יכולים לחשוב מה שיחשובו ממחזה הזה'. עוד ראו מס' 13.
74. 'חדשות מירושלים', הלבנון, ז' באב תרכ"ט (15 ביולי 1869), עמ' 221-222. דיווח על החרמת ר' חיים בירושלים. חתום: בר"י, שהוא כנראה בנימין זאב הלוי ספיר (מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן [מס' 133], עמ' 284). חלקו הראשון של המאמר נדפס בגיליון הקודם, כ"ט בתמוז תרכ"ט (8 ביולי 1869), ומכאן שכאשר הכותב מציין, 'ראיתי היום מכתב חדש בדפוס שהגיע מתם [ממזרח אירופה]', כוונתו לפחות לאמצע תמוז.
75. עברי אנכי, כ"ב באב תרכ"ט (30 ביולי 1869), גיליון 43, עמ' 337. פילוג בבית כנסת ביאסי. חסידי רוז'ין עזבו ועברו להתפלל בקלויז משל עצמם. חתום: קרפל ליפה.
76. אַ פּאַסאַזשיער, אַ געשפרעך אויף דער אַייזענבאַהן, קול מבשר (הוספה להמליץ), אב-אלול תרכ"ט, גיליונות 30-32; בהמשכים. כ"ט באב תרכ"ט (6 באוגוסט 1869), עמ' 209-211; ה' באלול (12 באוגוסט), עמ' 217-219; י"ב באלול (19 באוגוסט), עמ' 225-227. פיליטון על שיחה שמנהלים כביכול חסידים הנוסעים ברכבת מאודסה לִבְלִטָה, שותים לשכרה ודנים גם בפרשת בערניו ופרסומה בעיתון 'המליץ' בסדרת המאמרים 'לא דובים ולא יער' (מס' 72). הם חוששים במיוחד מכך שארז ינסה לפרסם את דבריו גם בתרגום לידיש. אַ פּאַסאַזשיער (ביידיש: נוסע) הוא שם עט, ואולי הוא העורך אלכסנדר צדרבוים עצמו, שחלק ניכר מן השיחה דן בו.
77. עברי אנכי, ו' באלול תרכ"ט (13 באוגוסט 1869), גיליון 45, עמ' 354. סוחר טבק מקשאנוב, שגידף את ר' חיים, הוחרם בידי בנו האדמו"ר דוד הלברשטם. חתום: מאיר סאדגיר. עוד על אירוע זה: מס' 208; באדער, מיינע זכרונות (מס' 211), עמ' 27-33; מרדכי באַכנער, ספר כושאַנאַוו: לעבן און אומקום פֿון אַ יידיש שטעטל, רגנסבורג תש"ח-תש"ט, עמ' 38-39; מס' 277.
78. יעקב סל"ה איש ירושלם, 'על הצדיקים ועל החסידים', הלבנון, כ"ו באלול תרכ"ט (2 בספטמבר 1869), עמ' 273-276.
- מכתב מתמוז ששלח מאיר אוירבך מקאליש, רב הפרושים בירושלים, אל הרב יוסף שאול

- תננון מלבוב. מפציר ברבני גליציה שלא יחרימו שוב את חסידי סדיגורה בארץ ישראל. המביא לדפוס הוא יעקב הלוי ספיר.
79. עברי אנכי, כ"ז באלול תרכ"ט (3 בספטמבר 1869), גיליון 48, עמ' 376.
- ניסיון להביא שלום בין הקבוצות המסוכסכות ברישא. חברי הנהלת העיר עומדים לצד סדיגורה ופותרים בכוח את הקלויז הנעול. חתום: מג"ד, שהוא כנראה (על פי ראשי התיבות), משה דוד געשווינד, מזכיר עדת ישראל ברישא. ראו מס' 70 – הד"ד; שאול חיות, אוצר בדו"י השם, וינה תרצ"ג, מס' 3023.
80. מרדכי דוד ברנדשטטר, 'הקדוש מגאליציון', השחר, א (חלק ב), חוברת יא-יב (אב-אלול תרכ"ט), עמ' 105-108.
- בחתימת השיר: טארנוב תרכ"ח. חוברת זו של השחר ראתה אור רק בראשית 1870 (כסלו או טבת תר"ל). נדפס שוב: כל כתביו, וארשא תר"ע-תרע"ג. ראו הקדמת בן-עמי פיינגולד למבחר סיפוריו, ספריית 'דורות', ירושלים תשל"ד, עמ' 7-36.
81. 'סצענען בייא שמאי טרינקער אין שענקיל', קול מבשר, ג' בחשון תר"ל (8 באוקטובר 1869), עמ' 263-264.
- פיליטון המלגלג על קבוצת חסידי סדיגורה המנהלים שיחת שיכורים בבית מרוח. מצוטט מברק שהתקבל, כביכול, מחסיד הוסיאטין המבשר לידידיו על חזרתו בתשובה של בערניו. חתום: 'אליעזר בן אפסי מציק-מאן'.
82. 'מודעה', המליץ, ט"ו בשבט תר"ל (17 בינואר 1870), עמ' 8.
- מודעה מטעמו של מ' [שה] זליקוביץ על הופעת 'ילקוט הרועים' (מס' 21).
83. 'בשורת ספרים', המליץ, כ"ט בשבט תר"ל (31 בינואר 1870), עמ' 23-24.
- הודעת המערכת על הופעת 'ילקוט הרועים' (מס' 21).
84. *Kievljanin* [Kievljanin], 5 [17] February 1870, no. 16, p. 3.
- 'הערה ביבליוגרפית' על הופעת 'ילקוט הרועים' (מס' 21). הכותב מזהה את מ' [שה] זליקוביץ כמחבר הספר ומציין שעותק מהחיבור נשרף באודסה בידי חסיד קנא:
85. המליץ, י"א באדר ב' תר"ל (14 במרס 1870), עמ' 68.
- מאמר מאת העורך ארו, על שערוריות כספי החלוקה בצפת. מזכיר את מה שנעשה בקיץ הקודם לר' חיים, 'ככתוב במאמרנו "לא דובים ולא יער" ועוד יותר מזה אתנו בחוברות ובכתובים'.
86. 'בשורת ספרים', המגיד, כ' באדר ב' תר"ל (23 במרס 1870), עמ' 95.
- על הופעת 'ילקוט הרועים' (מס' 21) וחשיבותו. 'זאת לדעת כי מוציא לאור החבור הנ"ל, איננו מכת המשכילים ולא מהמתנגדים, רק איש חסיד ככל משפטו וחוקתו'.

- [21] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
87. 'מכתב גלוי', המליץ, ח' בתשרי תרל"א (3 באוקטובר 1870), עמ' 282.
ביקורת על ספרו של אליעזר צבי צווייפל, 'שלום על ישראל'. המחבר (שהוא אברהם בער גוטלובר) ציין: 'זוה שנתים לפנים היו בוחרים [החסידים] בר' בערוניא מלעוואי וסופר אחרון על עפר יקום היה מוכיח מזה את צדקתו ופרשת גדולתו, שאלפים ורבבות מישראל בחרו בו, והוא א"כ דגול מרבבה ואחד המיוחד'. נדפס שוב: ראובן גולדברג (מהדיר), אברהם-בר גוטלובר, זכרונות ומסעות, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 64.
88. ארו, 'הקולות לא יחדלון', המליץ (סט. פטרבורג), כ"ט בתמוז תרל"א (18 ביולי 1871), עמ' 204.
על המתחולל בצפת. חסידי סדיגורה מאיימים על חייו של הרב בעריש מסאנוק שמוזהה עם צאנו.
89. Arnold Hilberg, 'Der Rabbi von Sadagóra', *Die Gartenlaube*, [Leipzig] 1876, No. 28, pp. 471–475
ריאיון שערך הכותב עם הצדיק אברהם יעקב מסדיגורה. עמ' 474: התייחסות לפרשת בערניו. בתשובה לשאלה אם בערניו התנצר, ענה הרבי: מספרים עלינו כל כך הרבה דברים ורק מעט נכון. אחי אמנם ויתר על מעמדו כצדיק אך נשאר יהודי.
90. המליץ, ב' בתמוז תרמ"ז (24 ביוני 1887), עמ' 1374.
על המאבק שניהלו חסידי סדיגורה בלודמיר (וולין) נגד הרב יעקב שור, שכדי להתקבל כרב הקהילה נטען שנוגד בה וכי הוא בן למשפחת רפפורט. חסידי סדיגורה התנגדו לו כי פסל שוחט שלהם וכן משום שישנאה כבושה בלבם על אביו של הרב דמתא ר' י"ל רפ"פ, שנמנה בין הרבנים אשר הערו המעשים המכוערים מן הדו"ב הידוע. הכוונה כנראה ליואל רפפורט מלודמיר, שעליו לא ידוע כי השתתף במחלוקת, ומכל מקום לא היה אביו האמיתי.
91. המגיד, כ"ט באייר תרמ"ח (10 במאי 1888), עמ' 140.
אלימות ומריבות בין חסידי שינובה לחסידי צאנו. 'מלפנים שמענו מלחמת חסידי סאנדעץ עם חסידי סאדאגורא ועתה תשמענה אזונינו מריבות חדשות'. הכותב: גרשם באדער. הידיעה עצמה הוכחשה מאוחר יותר על ידי כותב אלמוני מקרקוב ('יבק"ר'): שם, כ"א בסיון תרמ"ח, עמ' 168.
92. פלטיאל זאמאשטשין, 'למען כבוד עירי לא אחשה!', הצפירה, ה' בתמוז תרמ"ח (14 ביוני 1888), עמ' 3-4.
מוזהה את משה זליקוביץ מאודסה כמחבר 'ילקוט הרועים' (מס' 21) ומתארו כעניו וצנוע.

93. המליץ, ט"ו בטבת תרנ"ג (3 בינואר 1893), עמ' 4.
אגב תיאור בריחתו של משה, נכדו של הצדיק יוחנן מרחמיסטריווקה, מעיר המחבר (חתום: יורעאל) על שינוי הזמנים: 'עודנו זוכרים את הקולות והלפידים אשר היו במחנה החסידים עת ברח הצדיק ר' בעריניו... אולם עתה אין רעש ורדיפות בקהל חסידים'.
94. המגיד (קרקוב), ז' באדר ב' תרנ"ז (11 במרס 1897), עמ' 88.
ידיעה מטרנוב על מאיר יהושע אונגאר, יליד סטובניץ, שגר בצאנו, עלה לארץ ישראל ונשלח מירושלים לגליציה כדי 'לתקן את בדקי החלוקה'. הכותב (חתום: יודע נסתרות), מודיע כי איש זה 'הרג נפש אחת מחסידי סאדיגורא בימי ה"מחלוקת הגדולה" וגם היה שליח מצוה להחרים את האדון זלטצר בסאנדץ, ומאימת הדין ברח ארצה ישראל, ולפני שבע שנים בא לעירנו ועבר גם על "משכב זכר"... עדים חיים וקיימים ישנם על כל האמור בזה'. עוד ראו מס' 137.
95. מ"ו שפאץ, 'הגאון ר' משה ברז"פ ז"ל', המצפה, י"ז בשבט תרע"ב, עמ' 3.
על פטירת הרב משה רפפורט מ'ברוב, שחסידי ויזניץ מנעו את מינויו לרב בסניאטין בגלל תמיכתו בצאנו (שעליה התחרט).

ג. מקורות משכיליים בני הזמן

96. בנימין וואָלף עהרענקראַנץ זבאַראָזער, מקל חובלים, כולל שירי עם (פּאָלקס ליעדער) בלשון המדוברת בין היהודים בארצות פולין ומאלדוויא עם העתקת לשון עבר; כותר ביידיש: וועלוויל זבאַראָזער, דער רבי ר' בער... פשמישל 1869.
סאטירה מחורזת דו־לשונית (יידיש ועברית) המלגלת על בערניו, על אחיו אברהם יעקב ועל חסידי סדיגורה. בפתח הספר: 'קול קורא' ובו פונה המחבר לבערניו. לאחריו: ארבעה שירים ביידיש ובתרגום עברי: 'דעם רבינס שגעון' (בנוסח העברי: 'שגיון לדוב'), 'דיא סאָדיגערער חסידימס קינות' ('קינים והגה לחסידי סאדאנארע'), 'ר' אברם יעקינא זיכט אַ זכות' ('ר' אברם יעקב יבקש זכותו'), 'דער בעל תשובה' ('הַשָּׁב ומתנחם'). על החיבור: מס' 112, 302, 304, 307, 327. ראו גם מס' 98.
97. *Der Rabbi von Sadagura*, 1869; אבוד.
מחזה בגרמנית ('הרבי מסדיגורה') שמחברו אנונימי. נכתב ב־1869 וייתכן שאף הוצג. נזכר אצל ליטוויץ, יחידשע נשמות, ו (מס' 196), עמ' 19; גלבר (מס' 143), עמ' 65, הערה 48 (ומשם, כנראה: פנקס הקהילות, רומניה, ב [מס' 336], עמ' 471).

98. בנימין וואָלף עהרענקראַנץ זבאַראַזער, מקל נועם (החדש), כולל שירי עם (פּאָלקס ליעדער)... מחברת שלישית, למברג 1873.
- שלושה שירים דו־לשוניים (עברית וידיש) על בערניו והמחלוקת. 'דער סאנצער רב' (בנוסח העברי: 'הרב מסאנדעץ') ובו מתפלל ר' חיים לאל שיראה כוחו ויפקח את עיני העם שמאמינים בצדיקים השקרנים וינקום בהם (עמ' 68-75); 'ר' אברהם יעקינא' ('ר' אברהם יעקב'), הוא תשובת הרבי מסדיגורה לטענות אלה (עמ' 74-83); 'דאס ברענענדיקע חסידל' ('חסיד מתלהב') עוסק בבערניו (עמ' 82-87). עותק מספר נדיר זה שמור בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק. השיר 'דאס ברענענדיקע חסידל' הועתק (בכתיב היידיש הסובייטית) בספרו של נחום שטיף, די עלטערע יידישע ליטעראַטור, קייב 1929, עמ' 215-217.
99. אליעזר צבי הכהן צווייפעל, שלום על ישראל, ג, [חלק א] זיטומיר תר"ל; ג [חלק ב], וילנה תרל"ג.
- חלק א: עמ' 26-27 (ביקורת על שיטת רוזין), 41-43 (על פרשת בערניו 'פגיעת הדוב!'; אזכור 'ילקוט הרועים'), 47 (החרם שהטילו ניסן ב"ק ואברהמצ'ה מאודסה על ר' חיים); חלק ב: עמ' 29 (ביקורת על שיטת רוזין), 41 (אזכור 'ילקוט הרועים'), 127 ואילך (פנייה אל 'בני הצדיקים המפורסמים', ובהם בני ישראל מרוזין, לערוך תיקונים בהנהגה הצדיקית). נדפס שוב: אברהם רובינשטיין (מהדיר), שלום על ישראל, ירושלים תשל"ג, ב, עמ' 49-51, 58, 93, 137. עוד ראו: שמואל פיינר, 'המפנה בהערכת החסידות: אליעזר צווייפל וההשכלה המתונה ברוסיה, ציון, נא (תשמ"ו), עמ' 204 הערה 118.
100. דוד וועקסלער, נבל הצדיק או המתחסד, משחק בחמש מערכות, נוסד על מקרה מילדי ימי חיינו, למברג 1874.
- עיבוד עברי למחזה 'טרטיף' של מולייר. גיבור המחזה (המכונה 'נבל') הוא אברהם יעקב מסדיגורה (עמ' 81-82, 161-162). 'הדברים האלה מהחל עד כלה, מיוסדים על אדני המקרה, כי רק השמות החלפתי ולא נקבתי. ואחי נבל אמנם עירי היה, והקורא היושב בארצי יודע כמוני את הדבר הזה' (עמ' 82). המחבר גר 'בעיר בית שאן' היא בוטושן שברומניה. על החיבור: מס' 171, 174.
101. חד מן חבריא, 'התגלות הינוקא בסטאלין', השחר, ו (תרל"ה), עמ' 25-44.
- עמ' 26: 'ורבי גדול אחד אכל טרפות ממש ורצה להשתמד וכל זה למען יהיה בבחינת הסתר. המחבר הוא המשכיל יהודה לייב לויץ (יהל"ל). עוד ראו מס' 102.
102. עלי־קצין־הצחקיאל, 'וואָס וועט זאָגען די וועלט', ישראל'יק (למברג), י"ז בתמוז תרל"ה.
- כתב עת סאטירי ביידיש בעריכת יצחק יואל לינצקי ואברהם גולדפאדן. החוברת ממוספרת 0. מחבר השיר הוא לינצקי. בבית האחרון: 'וואס הארט אייך חסידים אז דיא

געפינען / וואס מיינען אז ר' בערוניא האט חרטה געהאט פינס טויפען / וואזשע דארפט איהר אהנריידען אז ער איז געוויין משוגע / דיא ער האט דיא קלופה מתקן געווען מיט פלעסען און זויפען א בעל תשובה אז זיך העכער פין א צדיק געשטעלט? / בלאטע, אונוער רבי א בעל תשובה "וואס וועט זאגען דיא וועלט"? (נאכדאמונג נאך יהל"ל). תרגום: מה איכפת לכם חסידים, שיש כאלה שחושבים שר' בערניו התחרט על רצונו להתנצר. למה אתם מפיצים את הדעה שהשתגע, שתיקן את הקליפה בולילה ובאכילה. האם בעל תשובה אינו עומד מעל צדיק? בוץ על הרבי בעל התשובה שלנו, מה יגיד על זה העולם? (בעקבות יהל"ל).

103. מרדכי פראהליך, ספר המדריך, חלק ראשון, ורשה 1876.
 ספר משכילי ברוח אנטי־חסידית. עמ' 73-74: 'לא יאומן כי יסופר, כי זה חמש או שש שנים נסע פתאום מביתו וארמונו אחד קדוש... ושמו דוב בער... ויבא לעיר טשערנאוויץ ויעש שם תועבות גדולות... ולולא רבני הדור בגאליציען אשר יצאו מזוינים וחמ[ו]שים נגד דוב אורב הלזה, מי יודע איך היו תוצאות הדברים המגונים והמתועבים האלה... ככתוב באריכות בספר ילקוט הרועים.'
104. יחזן בן רחצה, 'שיחות הני צנתרא דדהבא', השחר, ח (תרל"ז), עמ' 324-327, 419-416, 463-460.
 סאטירה אנטי־חסידית בסגנון 'מגלה טמירין'. חסידים מנסים להבין את פשר הסתגרותו של בערניו (ר' עברינא) וסבורים שלא היה פתאום למשכיל, אלא רק החל לעשות ב'אתגליא' מה ששאר הצדיקים עושים ב'אתכסיא'. אחד המכתבים נשלח על ידי השמש של הרבנית אל הצדיק יצחק מבהוש, כדי שינסה לשכנע את בערניו לחזור מדרכו. הצדיקים מעשנים בשבת ומשחקים בקלפים. המחבר הוא, כנראה, שניאור זלמן שכטר. ראו מס' 115, 192.
105. משה אורנשטיין, 'הגולם', השחר, ט (תרל"ז), עמ' 366-374.
 סיפורו של חסיד מושחת שמתעלה לדרגת צדיק וסופו שמואס בחסידות. רמזים גלויים לצדיקי סדיגורה, בעיקר לאברהם יעקב מסדיגורה ולבערניו, שמתואר בעמ' 373-374.
106. פלאי, 'לתורה ולתעודה', המגיד, כ"ג בטבת תר"ם (7 בינואר 1880), עמ' 9-11.
 ביקורת על משכילי בוקובינה בשל טיפולם הכושל בבערניו. הכותב הוא שמעון ברנפלד (זיהויו: שם, ט"ז בסיון תר"ם, עמ' 171).
107. אלעזר רוקח, 'תשובות באנשי און', יזרעאל (פיאטרא), ט' באדר ב' תרמ"א (8 בפברואר 1881), גיליון 8, עמ' 59.
 גלוג על החרם בצפת ועל המחלוקת.

- [25] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
108. אברהם יעקב ראזינפעלד, הצופה לבית יעקב או משפט הארץ, ורשה תרמ"ג. עמ' 167-169: תיאור משכילי לגלגני על פרשת בערניו (בשנת שש מאות תשע ועשרים שנה [1869]... עלה הדוב מסבכו, ומשחית עמו יצא ממקום שבתו לא"בי [ליאובה]).
109. משה אורנשטיין, 'אורות מאופל', האור (בוטושן), א, ה-ו (תרמ"ג), עמ' 193-210. מקור חשוב לתיאור פרשת בערניו. מכתבים ששלח אברהם בער גוטלובר אל בערניו ואל המחבר, ותשובת אורנשטיין בה הוא מודה כי הוא ניסח את 'מכתב גלוי' (מס' 1). המאמר צנוור בידי העורך (דוד ישעיהו זילברבוש) ונוסחיו השונים נמצאים בארכיונו של אורנשטיין השמור במחלקה לכתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים. בארכיון זה שרדו שש טיוטות וחלקי טיוטות ובהן מאורגן החומר המשותף בצורה שונה ונוספו עמודים חדשים ומידע רב שלא נכלל בגרסה המצונורת. [א] Heb. 8° 1883: 'הצופה החדש לבית ישראל', דפים 20א-33ב. נכתב בשנת 1903; [ב] Heb. 8° 1973/2: 'הצופה החדש לבית ישראל', דפים 10ב-20א. בשער: 'כתב יד המחבר בעיר בוקארעשט, תרס"ה לפ"ק' (1905); [ג] Heb. 8° 1973/3: 'אורות מאופל'. שלושה דפים; [ד] Heb. 8° 1973/4: 'אורות מאופל'. שני דפים; [ה] Heb. 8° 1973/5: 'אורות מאופל'. שני דפים; [ו] Heb. 8° 1973/6: 'אורות ואופל', דפים 11ב-15ב. עוסק בבערניו; [ז] Heb. 8° 1973/6: 'אורות ואופל', דפים 11ב-15ב.
110. 'יצחק יואל לינעצקי, דאָס חסידישע יונגעל, וילנה תרנ"ז. אוכור סאטירי קצר של בערניו (ר' בערעניו לעוויר') ואשתו (עמ' 193-194). בתרגום לאנגלית רשמו בטעות 'Berennu Levit'. ראו: Isaac Joel Linetski, *The Polish Lad*, Translated by Moshe Spiegel, Philadelphia 1975, p. 251.
111. 'יצחק יעקב וייסברג, התחייה (שיקגו), א, גיליון 7, כ"ט בכסלו תר"ס, עמ' 7. זיהויו של רמ"ז מחבר 'ילקוט הרועים' (מס' 21): 'ולמה זה אכחד שם האיש ההוא, הוא זעליקאוויץ (את שמו העצמי לא אוכור עוד), הוא האיש אשר הוציא על שמו את הס' "ילקוט הרועים" (הכולל מסתרי חצר הצדיק ר' בערניו מסאדעגוריא וכל עלילותיו ואת אשר יצא לתרבות רעה ולא רצה להשתמש בכתרה של "רביות" ואת כל אשר קרהו), והדבר ידוע כי לא הוא היה מחברו של הס' ההוא'.
112. בערנהארד וואַכשטיין, 'וועלוועלע זבאַרעזשערס בריוו צו זיין ברודער מאיר', פּילאָלאָגישע שריפּטן, ב (תרפ"ח), עמ' 1-42. עמ' 9, 19, 35: אוכורי בערניו במכתבים ששלח וולוול ארנקרנץ, מחבר 'מקל חובלים' (מס' 96), לאחיו מאיר בשנת 1869.

ד. מחקר, עיון וביקורת

113. Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden*, XI, Leipzig 1870
 עמ' 604: בנספחים שבסוף הכרך העיר גרץ על בערניו כי 'יצא הקול בשנת 1868 שבקש להמיר דתו, אך קרוביו השיבוהו ממולדו לסאדאגורה ואחר כן הביאוהו לטשירנוביטש ויהי שנית לרבי. **המעשה עוד לא הוברר כל צרכו**' (צבי גרץ, דברי ימי ישראל, ט, תרגום י"א טריווש, וילנה תרס"ט, ציון 2, עמ' XXI).
114. Verus [Ahron Markus], *Der Chassidismus*, Pleschen 1901
 עמ' 373-387: סיפור בערניו והמחלוקת מנקודת מבט חרדית שאוהדת בגלוי את סדיגורה. תרגום עברי: מס' 139. 'תיאורו את מלחמת צאנו וסדיגורה נכתב מתוך איבה חזקה לצאנו (גרשם שלום, 'אהרן מרקוס והחסידות', בחינות, 7 [תשי"ד], עמ' 4 [=דוד אסף ואסתר ליבס (עורכים), השלב האחרון: מחקרי החסידות של גרשם שלום, ירושלים תשס"ט, עמ' 386]).
115. Israel Davidson, *Parody in Jewish Literature*, New York 1907
 עמ' 74-76: על הסאטירה 'שיחות הני צנתרא דדהבא' (מס' 104).
116. С.А. Городецкий, 'Садагорская Династия', *Еврейская Старина*, II (1909), стр. 161-195
 מאמרו של שמואל אבא הורודצקי, 'הדינמטיה הסדיגורית', שנדפס בכתב העת ברוסית 'ייברסקאיה סטארנינה', היה המחקר הביקורתי הראשון שעסק בפרשה. לבערניו מוקדשים עמ' 169-195. מאמר זה תורגם, בנוסחאות שונות, לשפות שונות. ראו מס' 119, 123, 121.
117. Leon Lichtenbaum, 'Cadyk-heretyk', *Izraelita*, 45, no. 13-14 (1910), pp. 7-8, 6-7
 תקציר בפולנית של מס' 116.
118. יצחק אבן, מחלקת סנו וסדיגורה, ניו יורק תרע"ו.
 חיבור מקיף על השתלשלות המחלוקת מנקודת מבט אוהדת לסדיגורה. פרקי הספר נדפסו במקורם בהמשכים בשבועון 'העברי' (ניו יורק), תחת הכותרת 'לקורות החסידות' (14 בינואר-14 ביולי 1916). על הספר: דיינארד (מס' 126); מדינה וחכמיה (מס' 332), עמ' 18. נקרולוג על אבן ובו התייחסות לספר: לעאן שאליט, 'יצחק אבן געשטאָרבען אין וויען', דער מאָרגען זשורנאַל, 27 בפברואר 1925, עמ' 1-2. עוד ראו מס' 197.

- [27] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
119. S. A. Horodezki, *Religiöse Strömungen im Judentum*, Bern–Leipzig 1920, pp. 191–247
נוסח בגרמנית של מס' 116. לבערניו מוקדשים עמ' 220–247.
120. J. Günzig, *Die 'Wundermänner' im jüdischen Volke*, Antwerpen 1921
עמ' 107–119: פרק המוקדש לבערניו. מתבסס בעיקרו על מאמריו של הורודצקי.
121. שמואל אבא הורודצקי; 'צדיק שיצא לתרבות רעה', החסידות והחסידים, ג, ברלין תרפ"ג, עמ' קכד–קנד; 'הרה"צ מלעווי ז"ל', ד, עמ' קנו–קנח.
נוסח בעברית של מס' 116. עוד ראו: שם, ד, עמ' קג, קיב (מכתב של שלמה רובין, שמעיר כי אינו יודע מאומה על פרשת בערניו). בסוף הספר נדפסה תמונת בערניו. אזכור נוסף וקצר של המחלוקת: ש"א הורודצקי, שלוש מאות שנה של יהדות פולין, תל אביב תש"ו, עמ' 145–146.
122. Gerhard G. Scholem, *Bibliographia Kabbalistica: Verzeichnis der gedruckten die Jüdische Mystik ... behandelnde Bücher und Aufsätze von Reuchlin bis zur Gegenwart*, Leipzig 1927
כמה עיולים מוקדשים לבערניו ולמחלוקת (מס' 72, 349, 502, 564, 576, 880, 886, 1285).
123. שמואל אבא האַראָדעצקי, דער חסידיוֹם און זײַנע פֿירער, וילנה 1937.
עמ' 264–287. נוסח ביידיש של מס' 116.
124. N. M. Gelber, 'R. Beriniu Loewer', *Wiener Morgenzeitung*, 5 October 1924, no. 2024, pp. 7–9; 12 October 1924, no. 2030, pp. 3–4
סיכום הפרשה בצירוף חומר ארכיוני חדש.
125. נ"מ גלבר, 'ר' בערניו ליעווער (אַ קאַפּיטעל צו דער היסטאָריע פֿון דער סאַדאַגערער צדיקים־דינאַסטיע, לויט ביז איצט אומבאַקאַנטע אַרכיוו־דאַקומענטען)' (כתב יד).
מאמר בכתב יד של גלבר המבוסס על תעודות שפרסם במקביל בגרמנית (מס' 124). לא פורסם. 21 עמ' (קטוע בסופו). שמור בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי; ירושלים: P83/k148.
126. אפרים דיינארד, קהלת אמעריקא, סט. לואיס תרפ"ו.
עמ' 79–80, מס' 474: הערה על ספרו של אבן (מס' 118): 'ואני זוכר היטב את המקרה עם ר' בערונו בשנת תרכ"ט, וחלול כבוד ישראל בכלל לרגלי המקרה המעציב ההוא. והמחבר הוזה לא יספר את כל המקרה מראשית עד אחרית דבר... ויותר מאשר ספר המחבר

החסיד, יש די חומר עוד לסופר אשר יאמר לספר את כל פרטי המקרה ההוא, באופן אחר מכל וכל.

127. A.-Z. Aescholy-Weintraub, *Introduction à l'étude des hérésies religieuses parmi les Juifs. La Kabbale. Le Hassidisme: essai critique*, Paris 1928
עבודת הדוקטורט של אהרן זאב אשכולי. עמ' 130: אזכור פרשת בערניו והמחלוקת.

128. אריה ליב פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט.
עמ' 161: הוספת אליעזר ריבלין, מפי הרב יעקב משה חרל"פ, על תשובת חסידי צאנו ללעז שהוציאו על רבם כאילו דיבר סרה במנחם מנדל מוויטבסק. ראייתם לסתור היתה שבנו, יחזקאל משינובה, הביא איתו כתב יד בקבלה של ר' מנחם מנדל ולמד בו בכל יום, אלא שכתב יד זה (פירוש מים אדירים לאדרא זוטא) היה של מנחם מנדל משקלוב תלמיד הגר"א.

129. יעקב כנעני, 'א"צ צויפל מגלה המאור שבחסידות', מזרח ומערב, ב (תרפ"ט), עמ' 366-375, 441-452.

עמ' 448: על פרשת בערניו. בהערה נזכר חסיד ליאובה, שהמחבר הכיר כשהיה נער, שסירב לדבר עמו על הפרשה.

130. שאול גינבורג, 'ר' ישראל רוזשינער און זיין זינדיגער זוהן', פֿאָרווערטס, 5 בפברואר 1933.

נדפס שוב בספרו: היסטאָרישע ווערק, א, ניו יורק תרצ"ז, עמ' 97-120. תרגום לעברית: 'ר' ישראל מרוזשין ובנו שסרח', כתבים היסטוריים, תל אביב תש"ד, עמ' 74-95.

131. ג. קרסל, 'מיהו מחבר הספרים "ילקוט הרועים" ו"דער יודישער פאר פסח"', קרית ספר, יח (תש"א), עמ' 111-112.

זיהויו של רמ"ז, עורך 'ילקוט הרועים' (מס' 21), עם המשכיל משה זליקוביץ.

132. חיים ליברמן, 'דער מחבר פֿון "יודישען פארפסח"', ייוואָ־בלעטער, 19 (1942), עמ' 130-134.

תרגום לעברית: 'מחברו של "דער יודישער פארפסח"', אהל רח"ל, ג, ניו יורק תשמ"ד, עמ' 400-406. תיאור רכישת הספר ממחברו האמיתי, משה אהרן שאצקס, בידי משה זליקוביץ, שהוציא לאור את 'ילקוט הרועים' (מס' 21).

133. א"ר מלאכי, 'החרם בדורות האחרונים', הדואר, כד, גיליון לג (ג' באב תש"ה), עמ' 740-741.

החרם שהטילו ניסן ב"ק וחסידים סדיגורה בארץ ישראל על ר' חיים. נדפס שוב בספרו: פרקים בתולדות הישוב הישן, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"א, עמ' 283-286.

[29] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת

134. אליעזר אונגר, 'רבי אליעזר האגר, האדמו"ר מויז'ניץ זצ"ל: קווים לדמותו; במישור, כ"ו באלול תש"ו, גיליון שיו, עמ' יח.
אזכור המחלוקת אנב תיאור הנישואין בין ישראל הגר, בנו של הרבי מויז'ניץ, לבתו של מאיר מדזיקוב (תרל"ה).
135. מרטין בובר, אור הגנוז: סיפורי חסידים, ירושלים תש"ז.
עמ' 320, 324: דברים קצרים על בערניו, שתחלה נראה היה כהחשוב ביותר מביניהם [בני ישראל מרוז"ן] והיתה לו הסיעה הגדולה ביותר, ואחר כך עבר למחנה "הנאורים" ופרסם אגרות כמין כרוזים נגד האמונה התפלה... איש זה רק ביטא בעצם חייו את המצב: דרך המלך נסתיימה במבוי סתום.
136. ישראל דוד בית'הלוי, תולדות רבי חיים אלעזר וואקס, הרב מקאליש..., תל אביב תש"י.
עמ' 18, 21, 34-39: תמיכת הרב וקס, בעל הנפש חיה, בעמדת ר' חיים, כולל פרסום ומכתבו לר' חיים. ראו גם מס' 147.
137. נ"מ גלבר, 'ייסוד מחננים', סיני, כט (תשי"א), עמ' רכד-רנו.
עמ' רלב: אזכור ידיעה מהמגיד (מס' 94) על מאיר יהושע אונגאר, שהרג בימי המחלוקת חסיד סדיגורה וברח לארץ ישראל. נדפס שוב: נ"מ גלבר, תולדות התנועה הציונית בגליציה, 1875-1918, א, ירושלים 1958, עמ' 346.
138. אברהם נפתלי צבי רות, 'פסק'דין של חכמי הונגריה (בתוכם הר"ש גאנצפריד בעל קצש"ע) בדבר הריב בין צאנו וסאדיגורע', תלפיות, ו, א-ב (תשי"ג), עמ' 346-358.
ראו מס' 20.
139. אהרן מרקוס, החסידות, תרגם משה שנפלד, בני ברק תשי"ד.
עמ' 262-277. תרגום לעברית של מס' 114. במהדורה המתוקנת (בני ברק תש"ם), צונזרו כל העמודים שעוסקים בבערניו ובמחלוקת והושמטו כליל. עוד ראו מס' 160, 241.
140. אהרן זאב אשכולי, 'החסידות בפולין', ישראל היילפרין (עורך), בית ישראל בפולין, ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 135.
אזכור קצר של פרשת בערניו והמחלוקת, והגדרתה כמאורע הגדול בתולדות החסידים בגאליציה בדורות האחרונים. נדפס שוב: דוד אסף (מהדיר), אהרן זאב אשכולי, החסידות בפולין, ירושלים תשנ"ט, עמ' 121.

141. אברהם יצחק ברומברג, מגדולי החסידות, א: האדמו"ר הרב ר' חיים הלברשטם מצאנז, ירושלים תשי"ד.
- עמ' פט, צב-צג: המחלוקת נזכרת בקצרה, מתוך מגמה אפולוגטית-הרמוניסטית המבקשת להצדיק את מהלכיו של הצדיק מצאנז, ש'חשב לפי תומו, שהוא נלחם מלחמת מצוה בהם לשם שמים'. בתרגום לאנגלית צונורו קטעים אלה. ראו אזכור: Avraham Yizhaq Bromberg, *The Sanzer Rav and His Dynasty*, translated by Shlomo Fox-Ashrei, Jerusalem 1986, p. 128
142. אברהם יצחק ברומברג, מגדולי החסידות, ט: האדמו"רים לבית צאנז, ירושלים תשט"ו.
- עמ' נא: נסיעתו של יחזקאל משינובה לארץ ישראל בעצם ימי המחלוקת. תרגום לאנגלית: מס' 141.
143. N. M. Gelber, 'Geschichte der Juden in der Bukowina (1774–1914)', Hugo Gold (ed.), *Geschichte der Juden in der Bukowina*, I, Tel Aviv 1958
- עמ' 52–56, 64–65: תיאור פרשת בערניו על בסיס תיעוד אוסטרי (מס' 146). תרגום לאנגלית: www.jewishgen.org/yizkor/Bukowinabook/buk1_045.html
144. שמואל הכהן (ויינגרטן), 'לקורות היהודים בקארפאטורוס', אנציקלופדיה של גלויות: קארפאטורוס, ירושלים תשי"ט.
- עמ' 29–30: התייחסות קצרה לעמדת רבני אונגוואר כלפי המחלוקת.
145. יצחק אלפסי, תפארת שבמלכות: בית קוסוב'וויז'ניץ, תל אביב תשכ"א.
- עמ' 163, 168–169: תיאור קצר של המחלוקת וניסונו הכושל של מנחם מנדל מוויז'ניץ לתווך בין הצדדים. מהדורה מורחבת ומחודשת: תל אביב תשנ"ו, עמ' 327, 333–335.
146. N. M. Gelber, 'Dokumente zur Geschichte der Juden in der Bukowina (1766–1869)', Hugo Gold (ed.), *Geschichte der Juden in der Bukowina*, II, Tel Aviv 1962
- עמ' 189–192: תעודות אוסטריות על חטיפת בערניו ושחרורו, וכן דיווח (בעברית) של אחד ממקורביו של בערניו, יוסל דיק מרדוביץ, באשר לסיבות האמיתיות לפרשה (שנאת בערניו לאשתו).
147. ישראל יהושע אייבשיץ, 'תולדות הנפש חיה', נספח לספר: שם ושארית לנפש חיה, ירושלים תשכ"א.
- עמ' 65–66: מכתבו של הרב חיים אלעזר וקס מקאליש לר' חיים. ראו גם מס' 136.

- [31] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
148. א"ר מלאכי, ר' חיים האלברשטאם מצאנו ור' הירש משרת מרימאנוב, ברקאי (יוהנסבורג), 16 באוגוסט 1962, עמ' 10-11.
- אזכור המחלוקת והדבקת מודעות החרם על חלון ביתו של ר' חיים.
149. ישעיהו הלוי איש הורוויץ, 'לתולדות הרבנות בסטניסלאב', ערים ואמהות בישראל, ה', ירושלים תשי"ב.
- עמ' 81-83: על מעורבותו של הרב משולם ישכר הורביץ מסטניסלב במחלוקת.
150. אלה אזכרה: אוסף תולדות קדושי ת"ש-תש"ה, ב, ניו יורק תשי"ז.
- עמ' 92-93: מחלוקת שחיטה באנטוורפן בראשית שנות השלושים של המאה העשרים, שבשל זהות הרב (חסיד בבוב) והשוחרט (חסידי הוסיאטין) נתפסה כהתפרצות מחודשת של המחלוקת; עמ' 110: על הרב משה פרידמן מבויאן, שבכוח אישיותו המתונה 'השקיט סערות, שהתעוררו עוד לפני דור במחלוקת צאנו נגד סאדיגורה, ושהדיהם לא נשתתקו עד אז'.
151. יצחק גולדשילג, 'אזכרה (מחברים שנפטרו בשנת תשי"ט)', ארשת, ב (תש"ך), עמ' 420-429.
- על הרב דוד מושקוביץ שבראשית המאה העשרים עמד לימין שוחט סדיגוראי שנפסלה שחיטתו. עוד ראו מס' 165.
152. יצחק לוי (עורך), אלה אזכרה: אוסף תולדות קדושי ת"ש-תש"ה, ב, ניו יורק תשכ"א.
- עמ' 165: אזכור קצר של ר' חיים והמחלוקת.
153. בצלאל לנדוי, 'הישוב החסידי בירושלים', מחניים, נח (תשכ"א), עמ' 70-81.
- עמ' 78-79: ביקורו של יחזקאל שרגא משינובה בירושלים ופגישתו עם ניסן ב"ק.
154. רפאל מאהלער, דער קאמף צווישן השכלה און חסידות אין גאליציע, אין דער ערשטער העלפט פֿון 19 טן יאָרהונדערט, ניו יורק 1942.
- עמ' 37: אזכור קצר של המחלוקת. תרגום לעברית: רפאל מאהלר, החסידות וההשכלה בגאליציה ובפולין הקונגרסאית במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה: היסודות הסוציאליים והמדיניים, מרחביה 1961, עמ' 38.
155. מנחם מ' ברייאר, 'אדמו"רי רומניה ואונגריה וארץ ישראל', ש' פדרבוש (עורך), החסידות וציון, ירושלים תשכ"ג, עמ' קצ-רמה.
- עמ' ריז-ריח: סקירה קצרה על בערניו תוך התעלמות מן הפרשה. לדבריו עסקו בה 'חוקרי חסידות' אשר לא שימשו כל צרכם, ואילו הוא אינו רוצה 'לחטט ולהרהר אחרי מידותיהם של צדיקים'.

156. חיים יהודה ברל, ר' יצחק אייזיק מקאמרנא: תולדותיו, חיבוריו, מאמריו, ירושלים תשכ"ה.
- עמ' 133-135: בשל תמיכתו של ר' יצחק אייזיק בר' חיים הכניסו חסידי סדיגורה שיבושים מכוונים במשניות שנדפסו עם פירושו עצי עדן, מעשה אורג ופני זקן. כנראה שאין לכך יסוד משום שמשניות אלה נדפסו בתרכ"א-תרכ"ב, שבע שנים קודם למחלוקת. מסורת בשם ר' שם קלינגברג, שהרבי מקומארנו לא אכל משחיתת חסיד סדיגורה. ראו מס' 253.
157. בצלאל לנדוי, 'הכותל: סמל ירושלים בגולה', מחניים, קז (תשכ"ו), עמ' נו-סב. עמ' נט-ס: התייחסות קצרה לחרם שהוטל על ר' חיים.
158. רפאל מאהלר, 'מחלוקת סאנץ-סאדיגורה: שתי שיטות בחסידות השוקעת', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 223-225. תפיסת המחלוקת כהתגוששות בין שתי שיטות רעיוניות שונות, שמרנות (צאנו) מול ליברליזם דתי (סדיגורה), וסימן למשבר שתקף את החסידות והחיש את שקיעתה. תקציר ההרצאה הופיע קודם לכן: הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, תולדות ישראל בימי הביניים ובעת החדשה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 38-39.
159. רפאל מאהלר, ר' חיים האלבערשטאם און זיין דור, רפאל מאהלר (רעדאקטאָר), ספר סאנץ, תל אביב תש"ל, עמ' 247-341. הפרק השני, 'די מחלוקה סאנץ-סאדיגערע', עמ' 291-341, מוקדש למחלוקת. ספר סאנץ, כולל הפרק על המחלוקת, תורגם לאנגלית ונמצא באינטרנט: www.jewishgen.org/Yizkor/Nowy_sacz/now291.html
160. משה קמלהאר, רבי דוב בר מיזלש: גדול בתורה, מדינאי ולוחם, ירושלים תש"ל. עמ' עה, קצה: מאשים את אהרן מרקוס שהוציא בספרו דיבה על הרב מיזלש רק משום שתמך בר' חיים.
161. משה לייטר, 'המחבר שו"ת "שואל ומשיב" (קוים לדמותו)', הדרום, לא (תש"ל), עמ' 171-202.
- עמ' 172: אזכור קצר של יציאת הרב יוסף שאול נתנון להגנתו של ר' חיים בימי המחלוקת.
162. Harry M. Rabinowicz, *The World of Hasidism*, London 1970. עמ' 135-138: תיאור פרשת בערניו והמחלוקת.

- [33] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
163. משה לייטר, 'הממלא מקומו של השו"מ בהוראה: מהרש"ם, הדרום, לב (תשל"א), עמ' 177-193.
- עמ' 183-185: התייחסותו של הרב שלום מרדכי הכהן שבדרון (מהרש"ם) למחלוקת. ראו מס' 239.
164. יצחק יוסף כהן, 'תשובותיהם של רבני טראנסילוואניה במאה התשע-עשרה', ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 266-325.
- עמ' 294-295: מחלוקת בכפר ארהע על שחיטה של חסיד סדיגורה. ראו גם: הנ"ל, חכמי טראנסילוואניה, ירושלים תשמ"ט, עמ' קסד.
165. שלמה זמרוני, 'האישי וספריו (לזכר הרב דוד מושקוביץ ז"ל)', תגים, ג-ד (תשל"ב), עמ' 147-150.
- ריב שפרץ בראשית המאה העשרים בעיירה ההונגרית סנוז'ורץ, שבה נחשף שוחט הקהילה כחסיד סדיגורה ולפיכך נאסרה שחיטתו. עוד ראו מס' 151.
166. יצחק אלפסי, החסידות ברומניה, תל אביב תשל"ג.
- עמ' 22-25, 75: תיאור קצר של המחלוקת. בערניו מוצג כיתלמיד חכם גדול והוגה דעות.
167. יוסף יהושע אפפעל, 'משנתו ודמותו של ר' חיים האלבערשטאם', המעין, יג, ד (תשל"ג), עמ' 60-71; יד, א, עמ' 35-43.
- עמ' 63: אוכור עמדתו המסויגת של הרב יוסף באב"ד כלפי המחלוקת.
168. טוביה סילאג'י-ווינדט, הצדיק מקאלוב וקהילתו, תרגם מהונגרית וערך: יהודה אידלשטיין, תל אביב [תשל"ה].
- עמ' 48: המחבר מבקר בחריפות את עמדתו של ר' חיים בפולמוס עם סדיגורה.
169. מאיר וונדר, 'תולדות רבי יוסף באב"ד בעל "מנחת חינוך"', מוריה, ו, ח-ט (תשל"ו), עמ' עג-פד.
- עמ' עה-עו: על עמדתו המסויגת של הרב באב"ד כלפי המחלוקת.
170. פנינה מיזליש, היסודות הפובליציסטיים-הסאטיריים בפולמוס צאנו-סאדיגורה – תרכ"ט, אוניברסיטת בר-אילן תשמ"ג.
- הדפסה פרטית של עבודה סמינריונית שנכתבה בשנת תשט"ו.
171. דליה קאופמן, תרגומי מחזות לעברית וליידיש מסוף המאה ה-18 ועד לשנת 1883: מחקר השוואתי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"ג.
- עמ' 184-185: על השימוש בדמותו של בערניו במחזה 'נבל הצדיק או המתחסד'. ראו מס' 174, 100.

172. אלכסנדר מלכיאלי, 'הרב מצאנו ומשנתו', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בראיילן תשמ"ד.
- פרק מוקדש לתיאור המחלוקת ומיון כתבי הפולמוס, תיארוכם וזיהוי מחבריהם (עמ' 150-203, 338-343). למרות האופי הביקורתי של הכתיבה, רוב מסקנותיו שגויות ומבוססות על השערות פורחות ועל מהדורות שלא היו ולא נבראו. חלק מקונטרסי המחלוקת כלל לא היו מוכרים למחבר. העבודה לא הוכרה רשמית כדוקטורט.
- David Chaym Goldberg, *Yiddish Satire and the Haskalah: The Case of Dos poylishe yingl*, Ph.D, Columbia University, 1985
עמ' 282-283: אזכורי בערניו בספרו של לינצקי 'דאָס פּוילישע ייִנגל'. ראו מס' 110.
174. דליה קאופמן, "נבל הצדיק או המתחסד": העיבוד העברי המשכילי של "טארטיף" למוליר", במה, 106-105 (1986), עמ' 38-49.
עמ' 42-43: השימוש שעשה המעבד בדמויותיהם של אברהם יעקב מסדיגורה ובערניו. ראו מס' 100, 171.
175. שמואל ורסס, השכלה ושבטאות: תולדותיו של מאבק, ירושלים תשמ"ח.
עמ' 148-150: השימוש בדימוי השבטאי בכתבי הפולמוס הקשורים למחלוקת, בעיקר בויקה למדרש תלפיות.
176. נחום קרלינסקי, נוכח אתגריו של העידן המודרני: חשיפתו ופרסומו של קובץ 'איגרות החסידים מארץ ישראל' – הטקסט והקונטקסט, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט.
עמ' 102-109: תיאור המחלוקת על רקע המתרחש בארץ ישראל וכן דיון בנסיעתו של יחזקאל שרגא משינובה לארץ ישראל, שהביאה לפילוג בין כולל לבוב לכולל ויזניץ. עוד ראו מס' 186.
177. אמנון לוי, החרדים, ירושלים 1990.
עמ' 158: התייחסות קצרה למחלוקת שמבוססת על מאמרו של שאול גינבורג (מס' 130).
178. יצחק בקון, החזן ר' הירש לייב בקון, [תל אביב] תשנ"א.
עמ' 46-54: הקשר בין המחלוקת לבין סגנונות חזנות שונים שנהגו בגליציה (צאנו) מכאן ובאוקראינה (רוז'ין) מכאן.
179. יהודה שפיגל, תולדות ישראל והתפתחות החסידות ברוסיה הקרפטית, תל אביב [תשנ"ב].
עמ' 182-186: הדפסה מחודשת של שני מכתבים ששלח חיים סופר ממונקאץ' (מס' 33) ומהם עולה עמדתו העצמאית.

- [35] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
180. עקיבא צימרמן, שערי רון: החזנות בספרות השו"ת וההלכה, תל אביב תשנ"ג.
עמ' 127-130: התייחסות למחלוקת בפרק 'חזנות וחזנים בשו"ת' "דברי חיים" – הצדיק מצאנו רבי חיים הלברשטם.
181. יצחק אלפסי, ממלכת החכמה: תולדות בית ראפשיץ-דז'יקוב, ירושלים תשנ"ד.
עמ' רעז-רעה: עמדתו של מאיר מדז'יקוב ביחס למחלוקת והימנעותו מנסיעה לצאנו לחתונת בנו.
182. יוסף שלמון, 'ציונות ואנטי-ציונות ביהדות המסורתית במזרח אירופה', שמואל אלמוג ואחרים (עורכים), 'ציונות ודת', ירושלים תשנ"ד, עמ' 33-53.
עמ' 50-51: 'אין ספק שהיריבות בין חצר צאנו לחצר סדיגורה השפיעה גם על היחס השונה של אנשיהן לציונות' (לדעת המחבר, יחס חיובי לציונות בסדיגורה ושילי בצאנו). נדפס שוב: ה"ל, אם תעירו ואם תעוררו: אורתודוקסיה במצרי הלאומיות, ירושלים תשס"ו, עמ' 206.
183. דוד אסף, דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז.
ביוגרפיה ביקורתית של הצדיק ישראל מרוז'ין. על בערניו והמחלוקת: עמ' 26-29, 458-459, ועל פי המפתחות (דב בער מליובה; מחלוקת צאנו-סדיגורה). תרגום לאנגלית: David Assaf, *The Regal Way: The Life and Times of Rabbi Israel of Ruzhin*, Stanford, California: Stanford University Press, 2002
184. יצחק אלפסי, מועדי קודש: חגי ישראל ומועדיהם בתולדה, בפולקלור ובסיפור, תל אביב תשנ"ח.
עמ' 284: 'עגומה מאוד היא מחלוקת צאנו עם בניו של הרוז'יני ולא הזכרונה אלא רק משום "דעבדי רבנן שלמא ברקיעא".'
185. מנדל פייקאו', ההנהגה החסידית: סמכות ואמונת צדיקים באספקלריית ספרותה של החסידות, ירושלים תשנ"ט.
עמ' 293-298: דיון בר' חיים והתייחסות גם להתנגדותו לבית רוז'ין.
186. נחום קרלינסקי, היסטוריה שכנגד – 'איגרות החסידים מארץ ישראל': הטקסט והקונטקסט, ירושלים תשנ"ט.
עמ' 100-101: על הקדמת המביא לדפוס של 'כנסת הגדולה', ש'נוקק... לבניית קונסטרוקציה "היסטוריוסופית" חרדית לשם הוכחת עליונותו המוסרית והדתית של ר' חיים מצאנו: עוד ראו מס' 176.

187. Jack E. Friedman, *Rabbi Shlomo Ganzfried, His Kitzur and His Life*, Northvale, NJ, 2000
 עמ' 133-135, 149-150: סקירה קצרה על המחלוקת ועל מעורבותו של הרב שלמה גנצפריד.
188. Paul I. Radensky, *Hasidism in the Age of Reform: A Biography of David ben Mordkhe Twersky of Tal'noye*, Ph.D. Dissertation, The Jewish Theological Seminary of America, 2001
 עמ' 140-141: תיאור קצר של המחלוקת וטענה שהסכסוך בין צאנו לסדיגורה היה בעל אופי 'טריטוריאלי'.
189. דוד אסף, 'חסידות ופילוסופיה: עולמו של ר' מנחם נחום פרידמן מאיצקן', אלפיים, 26 (תשס"ד), עמ' 129-165.
 עמ' 161-162: דיון באהרן מתתיהו (מאטעסל) פרידמן, שחיבר מחזה על בערניו והודהה עם דמותו. נדפס שוב: אסף, נאחזו בסבך (מס' 192), עמ' 312-313.
190. איריס בראון (הויזמן), ר' חיים מצאנו, דרכי פסיקתו על רקע עולמו הרעיוני ואתגרי זמנו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ד.
 התייחסויות למחלוקת. ראו למשל: עמ' 15-17, 234, 243.
191. Ira Robinson, 'Hasid and Maskil: The Hasidic Tales of an American Yiddish Journalist', Steven Engler and Gregory P. Grieve (eds.), *Historicizing 'Tradition' in the Study of Religion*, Berlin-New York 2005, pp. 283-296
 על יהושע רוקר, עיתונאי יידיש בארה"ב, שחיבר מונוגרפיה ביידיש על ר' חיים ועל המחלוקת (מס' 228).
192. דוד אסף, נאחזו בסבך: פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים תשס"ו.
 עמ' 18-19, 36, 38-41: על בערניו ודוגמאות לצנזורה בעניינו ובעניין המחלוקת (אהרן מרקוס [מס' 114, 139]; רבנו הקדוש מצאנו [מס' 243]; מאורי גליציה [מס' 339]); עמ' 160-161: על הסאטירה 'שיחות הני צנתרא דדהבא' (מס' 104); עמ' 312-313: על מתתיהו פרידמן וזיקתו לדמות בערניו (ראו מס' 189). תרגום לאנגלית: David Assaf, *Untold Tales of the Hasidim: Crisis & Discontent in the History of Hasidism*, Brandeis University Press, Waltham, MA, 2010

- [37] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
193. יהודה ברנדס, במלכות הקדושה: ביקור בהיכלו של האדמו"ר מהוסיאטין – אדמו"ר ציוני בתל אביב, אלון שבות תשס"ו. עמ' 32, 38: אזכורים קצרים של המחלוקת.
194. Allan Nadler, 'Righteous Indignation: How Are We to Understand the Alleged Spinka Scandal?', *Forward*, 23 January 2008
קושר את מאסרו האקטואלי של הרבי מספינקא, בעון העלמת מס מרשויות החוק בארה"ב, עם סגנון חיים הדקדנטי של אדמו"ר רוזין שנגדם פתח ר' חיים במאבק.
195. גד שגיב, חסידות צ'רנוביל: תולדותיה ותורתיה מראשיתה ועד ערב מלחמת העולם הראשונה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב תש"ע.
- עמ' 12: שיטת רפאל מאהלר בהבנת המחלוקת; עמ' 222-223: ההבדלים בין צ'רנוביל לרוזין לאור מקורות הקשורים במחלוקת.

ה. זיכרונות, רשומות וספרי קהילות

196. א' ליטווין, 'די גרויסע טראגעדיע פֿון דעם "ליאָווער"', די צוקונפֿט, 22, 8 (אוגוסט 1917), עמ' 473-478.
- נדפס שוב: א' ליטווין, 'אָ דראַמע אין רבינ'ס הויף', יודישע נשמות, ה: ביים רבינ'ס טיש, ניו יורק [1917], עמ' 1-25 (לכל פרק מספור נפרד). ליטווין (שמו הספרותי של שמואל הורביץ) ביקר בצ'רנובין בראשית המאה העשרים וניסה להלך בעקבות בערניו וללקט עדויות על הפרשה. הוא ניסה להיפגש עם דוקטור יהודה רייטמן שעוד חי אז, אך הלה סירב.
197. יצחק אבן, פֿון'ם רבינ'ס הויף: זכרונות און מעשיות, געזעהען, געהערט און נאָכדערצעהלט, ניו יורק 1922.
- זיכרונותיו של חסיד סדיגורה ובתוכם פזורות ידיעות על המחלוקת (למשל, עמ' 2, 9, 13, 45, 73, 111, 177, 230-236, 266). תרגומים לעברית: בחצר פנימה: זכרונות וספורי מעשה, א-ב, תרגום: א' רובינשטיין, עריכה: מ' מוריה, תל אביב תשנ"ב, א, עמ' 6, 19, 25, 77; ב, עמ' 177-187; פונים רבינ'ס הויף: מחצר הרבי, זכרונות וסיפורים מחצרות רוזין-סדיגורה, תרגום וערך: אברהם יעקב זילברשלג, תל אביב תשנ"ג. תרגומו של זילברשלג נאמן יותר למקור (למעט שינוי בארגון הפרקים), בעוד שתרגומו של רובינשטיין הוא מצונזר ומשוכתב, במיוחד בכל הקשור למחלוקת. פסקאות שלמות הושמטו ובמקומן הובאו קטעים שאינם במקור. ראו למשל: פֿון'ם רבינ'ס הויף, עמ' 73, 111, 177 לעומת בחצר פנימה, א, עמ' 122, 179; ב, עמ' 84. עוד ראו מס' 118.

198. A. Chomet, 'Z dziejów Żydów tarnowskich (Ortodoksja między sobą w r. 1869)', *Tygodnik Żydowski* (Tarnów), 28 December 1928, no. 28, p. 2. האורתודוקסיה היהודית בטרנוב בשנת 1869. תרגום לפולנית של מכתב הלשנה אנונימי (נכתב במקורו בגרמנית), שנשלח באוגוסט 1869 לסְטְרוֹסְקָה של טרנוב בעניין רדיפת חסידי סדיגורה ובקשה למנוע את ביקורו של ר' חיים בקהילה. המכתב השתמר בארכיון הקהילה היהודית. תרגום לידיש: מס' 212.
199. מיכאל הכהן בראווער, פאר יצחק... תולדות... רבנו יצחק אייזיק זצ"ל מזידיטשוב, לבוב תרפ"ח; מהדורה שנייה: סאטור-מארע [תרצ"ח?]. הרבי מזידיטשוב 'השתדל' להשקיט המחלוקת והשתדלותו עשתה פרי במדה ידועה' (כט, ע"א), אך חסידי סדיגורה כעסו עליו שלא עמד לימינם ובשל כך הרבנית מוויזניץ גם מנעה מבעלה לבקר (ל, ע"א). ראו גם: פאר יצחק השלם, ברוקלין תשס"ו, עמ' עח, סימן טו.
200. פנחס דוב גולדנשטיין, מ"ן לעבענס-געשיכטע, א-ב, פתח תקוה תרפ"ח-תרפ"ט. חלק ב, עמ' 156-178: זיכרונות שוחט חסיד חב"ד על נסיעתו לליאובה בשליחות חסידים מקישינב שהעבירו באמצעותו אתרוג לרבי.
201. מיכאל הכהן בראווער, צבי לצדיק... ספר זכרון לאדמו"ר... רבי צבי הירש זצ"ל מזידיטשוב, וינה תרצ"א. עמ' קטו-קטז: תורה שאמר יצחק אייזיק מזידיטשוב על הפסוק 'ואנכי איש חלק'. כאשר פרצה המחלוקת הבינו חסידיו כי רוח הקודש דיברה מגורו של הרבי. הוא רדף את השלום וניסה 'להשקיט את המחלוקת בכל יכולתו'.
202. דוד ישעיהו זילבערבוש, מענשען און געשעהנישען, וינה [1931]. עמ' 62-66, 78-82: זיכרונות מימי המחלוקת בעיירה זלישציק; ביקור המחבר בסדיגורה כדי לראות את בערניו; פגישתו עם אברהם גולדפאדן, וולול ארנקרנץ ומשה אורנשטיין, שקראו מיצירותיהם הלגלגניות על בערניו. ראו מס' 205.
203. ז' שוחט, 'א' חסידישע וועלט-מלחמה, וואס האָט געמאַכט אַ חורבן אין אידישע שטעט און שטעטלאַך', פֿאַרווערטס, 25 בנובמבר 1934, 2, עמ' 3; 'דער חסידישער רבי, וועלכער האָט זיך געפֿירט ווי אַ קעניג און איז דערפֿאַר פֿאַרפֿאַלגט געוואָרען פֿון דער צאַרישער רגירונג, 2 בדצמבר 1934, 2, עמ' 4; 'די גרעסטע סענסאַציע, וואָס האָט ווען עס איז פֿאַסירט מיט אַ חסידישען רבי', 9 בדצמבר 1934, 2, עמ' 3-4; 'הונדערטע מענער האָבען געגט זייערע פֿרויען, טאַטעס האָבען פֿאַרשאַלטען זייערע זיהן און טויזענטער אידישע פֿאַמיליעס זיינען רואַינירט געוואָרען', 16 בדצמבר 1934, 2, עמ' 2, 5.

- [39] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
204. ישראל הלוי טלר, 'קטעי זכרונות (מעזובונו של המחבר)', מ'מים ראשונים, ב, ג-ד (1935), עמ' 81-90.
עמ' 86-88: זיכרונות על בערניו.
205. דוד ישעיהו זילברבוש, מפנקס זכרונותי, תל אביב תרצ"ו.
עמ' 64-68, 81-86: התייחסויות לפרשת בערניו ולמחלוקת. הגרסה העברית רחבה יותר מוזו שביידיש (מס' 202).
206. יוסף מאַרגאָשעס, עראינערונגען פֿון מײַן לעבן, ניו יורק 1936.
שמואל מרגוש, אבי המחבר, היה חסיד בלו וממייסדי ארגון מחזיקי הדת בלמברג. לדבריו (בעמ' 28), נפתלי הרץ גולדנשטרן הוא שחיבר את 'שבר פושעים' (מס' 16) ו'שבט לגיו כסילים' (מס' 25). דבריו הועתקו על ידי מחברים נוספים: מדינה וחכמיה (מס' 332), עמ' 61; אברהם יצחק ברומברג, מגדולי החסידות, 'האדמו"רים לבית בלו, ירושלים תשט"ו, עמ' ק; מאורי גליציה (מס' 339), א, עמ' 676; רחל מנקין, 'פוליטיקה ואורתודוקסייה: המקרה של גליציה', יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרויגר (עורכים), אורתודוקסייה יהודית: היבטים חדשים, ירושלים תשס"ו, עמ' 460. תרגום לאנגלית: Joseph Margoshes, *A World Apart: A Memoir of Jewish Life in Nineteenth Century Galicia*, Translated from Yiddish by Rebecca Margolis and Ira Robinson, Boston: Academic Studies Press, 2008, p. 19
207. דב סדן, ממחוזו הילדות, תל אביב תרצ"ח.
עמ' רצא-רצג: השוואה בין בערניו, 'שהיה, כנראה, ריקמת משי דקה, נפש טראגית של רוך וחנינה, יצא למערכה, שהיתה כבודה מכפי כוחו ונפל בה', לבין איידלה, בתו של הצדיק שלום מבלו. נדפס שוב: תל אביב תשמ"א, עמ' 259-260.
208. גרשם באָדער, 'דאָס לעבען אין היימיש אידישע שטעטלעך...; מאַרגען זשורנאַל – טאַגעבלאַט, 25 בדצמבר 1938, עמ' 5.
זיכרונות על הדי המחלוקת בקשאנוב. ראו מס' 77, 211, 277.
209. מנשה אונגער, חסידות און לעבן, ניו יורק 1946.
עמ' 112, 155-156: אזכורי פרשת בערניו והמחלוקת.
210. ח"ז הירשברג, 'אביגדור אפטוביצר', ספר הזכרון לבית המדרש לרבנים בווינה, ירושלים תש"ו.
עמ' 47: על שנאתם של חסידי רוז'ין בטרנופול לרב יוסף באב"ד בשל תמיכתו בר' חיים: 'הרבה שמעתי עליה בעודני ילד ונער מפי זקני העיר'. ראו: שמואל אליעזר רולניק, שיטה מקובצת על המנחת חינוך, ירושלים תש"ן, עמ' ב (לא ממוספר).

211. גרשם באָדער, מײנע זכרונות: פֿון קראָקע ביז קראָקע, בואנוס איירס תשי״ד.
 התייחסות נרחבת לאירועי המחלוקת בערים שונות בגליציה. למשל, עמ' 27-33 (קשאנוב), 36-38 (אושפיצין), 63-67, 286-290. פרקי זכרונות שונים נדפסו לראשונה בשנות השלושים בעיתון מאָרגען זשורנאַל (ניו יורק). הזכרונות על אושפיצין נדפסו שוב: מס' 220, עמ' 344-348.
212. אברהם חומט (עורך), טרנוב: קיומה וחורבנה של עיר יהודית (טאַרנע: קיום און חורבן פֿון אַ ייִדישער שטאָט), תל אביב תשי״ד.
 עמ' 41-43: תרגום ליידיש של מס' 198.
213. יהודה ליב הכהן מימון, למען ציון לא אחשה: פרקי זכרונות על הציונות, ב, ירושלים תשט״ו.
 עמ' 4: שיחה עם האדמו״ר ישראל מצ'ורטקוב שאמר כי גם צדיקים, כמו הגר״א ור' חיים, יכולים לטעות. צוטט: ישראל לבנון, 'איש התפארת הלך לעולמו' (שנה לפטירת רבי שלמה פרידמן זצ״ל מסדיגורה), שנה בשנה (תשל״ד), עמ' 441-442.
214. נ'חמן] שמן, דאָס געזאַנג פֿון חסידות, ב, בואנוס איירס תשי״ט.
 עמ' 64-67: על נישואי אשר בן מאיר מדז״יקוב לבתו של יוסף פרידמן מרימנוב והסכסוך בין החתן לחמיו, שבעיני חסידים נקשר למחלוקת צאנו-סדיגורה.
215. נתן מארק ושמעון פרידלנדר (עורכים), ספר יזכור, מוקדש ליהודי העירות שנספו בשואה... לינסק, איסטריק, בליגרוד, ליטוביסק והסביבה, [ישראל תשכ״ה].
 עמ' 9-10: הדי המחלוקת בעיירה הגליצאית לינסק. עוד ראו: שם, עמ' 34-35, 94-95, 101.
216. משה יערי־וואלד (עורך), קהילת רישא: ספר זכרון, תל אביב תשכ״ח.
 עמ' 55, 79, 100: על רבני רישא שהיו מעורבים במחלוקת. במאמרו של מאיר שמעון גשורי, 'רישא במעגל החסידות', עמ' 105, 107-112, תוארה המחלוקת מזווית התרחשותה בקהילה. דבריו הועתקו מספרו של אבן, מחלקת סנו וסדיגורה (מס' 118) ללא אזכור.
 תרגום לאנגלית באינטרנט: www.jewishgen.org/Yizkor/rzeszow/rze107.html
217. יצחק ברגלס ושלמה יהלומי (עורכים), ספר סטריזוב והסביבה, תל אביב [תשכ״ט].
 עמ' 15-17, 31, 74, 78, 130: התייחסויות למחלוקת בסטריזוב שבגליציה המערבית וציטוט ממכתבו של הרב שלמה שפירא לר' חיים. עמ' 31: חסידיו של ר' שלמה סיפרו כי בשל חסידי סדיגורה נאסר רבם לזמן קצר.

- [41] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
218. אלעזר שרביט (עורך), סאנוק: ספר זכרון לקהילת סאנוק והסביבה, ירושלים תש"ל.
עמ' 621-623: מכתב ששלח יצחק דוד קאנר לשמואל אבא הורודצקי בשנת 1909, ובו תיאר את אירועי המחלוקת בסאנוק. עוד ראו: עמ' 51, 56, 87.
219. יעקב יהושע פלישר (עורך), קהילת טרנובוג'דזיקוב (גליציה המערבית): ספר זכרון ועדות, תל אביב תשל"ג.
יעקב פליישר, ר' משה "אריש" האופה – מחותנו של הצאנו, עמ' 113-115; הערשל און קיילה קנאבלער, 'דער זיידע ר' משה אוריזנס, ווערט דעם סאנדזער רבינס מחותן...; עמ' 118-119 (עוד ראו בעמ' 77). סיפורו של אופה פשוט שהצדיק מאיר מדזיקוב שלח לייצגו בחתונה בנו עם בת הרבי מצאנו, שבה לא רצה להשתתף בשל המחלוקת.
220. חיים וולנרמן, אביעזר בורשטין ומאיר שמעון גשורי (עורכים), ספר אושפיצין (אשווינצ'ים-אשוויץ), ירושלים תשל"ז.
עמ' 152: אזכור קצר של המחלוקת; עמ' 344-348: הדפסה נוספת של זיכרונות גרשם באדער על המחלוקת (מס' 211).
221. בן ציון פירר, יעקב ברגר ופרידה פוגל סטארי (עורכים), ספר רימנוב, תל אביב [תשמ"ג].
עמ' 46-47: אפיוודה על המחלוקת ברימנוב (שם ישב הצדיק יוסף פרידמן, בנו המאומץ של הרבי מרוזין).
222. מאָטל סאַקצ'ער, 'לעאַווע: דערציילונג', טאַפּלפּונקט, 10 (2006), עמ' 48-53.
על ליאובה. התייחסות קצרה לבערניו.

ו. אזכורים במקורות חסידיים ורבניים

223. יחיאל מיכל היבנר, נחלה לישראל, למברג תרל"ו.
שאלה טו, דפים כד ע"ב-כה ע"א: בתוך הספר על שלמה קלוגר (נפטר תרכ"ט) מקונן המחבר על המחלוקת.
224. גרשון שטרן, ילקוט הגרשוני על שלחן ערוך אורח חיים, א, מונקאץ' תרס"א.
סימן קנה: יקר בעיני מה שכתב בזה כמדומה לי הגאון מצאנו בס' קטן הנקרא כנסת הגדולה בענין המחלוקה שהיה בין צאנו לסאדיגורא כנדע. עוד ראו: הנ"ל, ספר ילקוט הגרשוני על אגדות הש"ס, א, סיגט תרפ"ב, קז ע"א, סימן יג.

225. אברהם חיים שמחה בונם מיכלזון, אהל נפתלי, למברג תרע"א. עמ' 111, סימן ש: משל השועל המנוחל, שסיפר מאיר מדויי קוב לחסידיו 'בעת שהיה המחלוקת הידוע צאנו וסאדיגורא'. על משל זה ראו עוד מס' 312, 330.
226. אברהם חיים שמחה בונם מיכלזון, מקור חיים... ונלווה לזה ספר זכרון יחזקאל..., בילגורי תרע"ב.
- עמדת יקותיאל יהודה טייטלבוים (ייטב לב) במחלוקת (עמ' 54, סימן קצא); גביר מרישא שחלה בסרטן וביקש את עזרתו של ר' חיים. בני הגביר נהגו לנסוע לאחים מסדיגורה, וחסידיו צאנו ברישא חששו מחילול ה' (עמ' 55-56, סימן קצו); דרשה של ר' חיים 'בעת ריבו עם בני הקדוש מרוזין' (עמ' 66, סימן רלג); האחים מאיר מדויי קוב ומשה מרוזואדוב, 'בעת המחלוקת מסאדוגרי, אם כי בלבבם היו נוטים אחרי צאנו, לא התערבו בגלוי כמו שאר צדיקי זמננו' (עמ' 109, סימן שסא); 'זלפעמים נודמן שהיו בפעם אחת ערך מאה רבנים, וכן היה על שבועות דשנת תרכ"ט כנדפס או בקונטרס 'ילקוט הרועים' (עמ' 117, סימן שצג); 'בענין המחלוקת הידוע', הפנייה לשיח יצחק' (מס' 19) ו'אהל נפתלי' (מס' 225) (עמ' 151, סימן תקיט).
227. מתתיהו יחזקאל גוטמן, רבי דוב מליאובה: חייו, אישיותו ותורתו, קלוז' תרפ"ו. תיאור אוהד של בערניו, מנקודת מבט חסידית (המחבר היה רב בהוש). במהדורה השנייה, המתוקנת (מס' 234), הושמטו קטעים שונים וכן מכתבו המזויף של אהרן מצ'רנוביל. ראו גם מס' 357.
228. יהושע ראָקער, דער סאַנווער צדיק ר' חיים האַלברשטאַם זצ"ל... זיין לעבען... ביז די מוראדיגע מחלוקה סאַנו און סאַדאָגורע, וינה תרפ"ז. דפוס צילום: ארץ ישראל תש"ל. החלק השני של הספר (עמ' 107-225) מוקדש לתיאור המחלוקת מנקודת המבט של חסידיו צאנו. על רוקר: מס' 191. ראו גם מס' 243.
229. שלמה דומיניץ, רמזי אלול, קונטרס נושא אבהון, קרקוב תרפ"ח. יא ע"ב (דפוס צילום: לונדון תשל"ט, עמ' 543-544, 545): הכותב – נכדו של חיים יעקב דומיניץ מניישטט, שמכתבו לר' חיים נדפס בכנסת הגדולה (מס' 17) – מספר שסבו נרדף בידי חסידיו סדיגורה בעירו.
230. ראובן מרגליות, בוצינא דנהורא השלם, זמושץ' תרצ"א. עמ' 20: צדיקי סדיגורה נמנעו מתגובה ישירה נגד מתנגדיהם.
231. יקותיאל אריה קאמעלהאר, דור דעה: ארבע תקופות חסידות בעש"טית, בילגוריי תרצ"ג. עמ' רצו: מאיר מפרמישלן אמר לישראל מרוזין 'לאמור: "יש לכבודו דוב נאה ומהודר,

ישגיח היטב עליו שלא יאכלהו העשׂ". את הדברים האלה הבינו אחרי כ"ה שנים; עמ' שלו-שלת: 'צלולה היתה החבית ובאו חסידי צאנו שבעיר רישא ועכרוה).

232. מרדכי טברסקי [מקיילין], גדולת מרדכי, ורשה תרח"ץ.
 עמ' 9: מרדכי מקומיר סירב לסעוד עם ר' חיים, משום ששמע שדרכו לדבר סרה בבני רוזין שהם קרוביו. ר' חיים הבטיח כי לא יעשה כן, אך לא עמד בהבטחתו. נדפס שוב: אברהם אורול (עורך), גדולת מרדכי, תולדות חייו... של... רבי מרדכי מקומיר, ירושלים תשמ"ט, עמ' קטז-ק"ז (ושם מסורת נוספת המאמתת סיפור זה). הובא בשינוי ובתוספת: מס' 240.
233. אברהם שטערן, קבוצת כתבי אגדה, מונטריאול תש"ז.
 עמ' 153-154: קטעים ממכתב ששלח המחבר לבנו בשנת תרפ"ט. מביא מדברי שמואל מסלונים על דרכו של דוד משה מצ'ורטקוב במחלוקת. הובא שוב: חיים בנימין ברנדווין ואברהם יעקב זילברשלג, דברי דוד השלם, בני ברק תשמ"ט, עמ' צג.
234. מתתיהו יחזקאל גוטמן, מגבורי החסידות: רבי דוב מליאובה, חייו, פעולותיו ותורתו, מהדורה חדשה, מתוקנת ומתווספת, תל אביב תשי"ב, עמ' 3-33.
 במהדורת תרפ"ו (מס' 227), עמ' 14, נדפס מכתב ששלח אהרן מצ'רנוביל לר' חיים. במהדורה השנייה הושמט המכתב בשל חשד לזיוף. בין הקטעים הנוספים שהושמט: השוואה למנחם מנדל מקוצק (עמ' 17 במהדורה הראשונה).
235. אשר רוזנבוים, מעדני אשר, א, תל אביב תשט"ז.
 עמ' קו: אזכור קצר של 'המחלוקת הגדולה לשם שמים' ודבר חידוד המיחוס לרבי מסדיגורה, שתעודת הצדיק היא להוריד שפע לישראל, ואיזה שפע יכול להיות מצדיק שהוא 'בעצמו חי חיי עוני של לחם שחור ודג מלוח!'.
 כתבי רבי יאשע שו"ב, חלק שני, א, ירושלים תשי"ז, בהכפלה.
236. עמ' קעא-קעב, סימן תכו: תגובות חסידיות 'בעת המעשה של הלעוויר', כגון שהרבי מסדיגורה התענה "א תעניתים" או שהרבי (אברהם) מטריסק ערך סעודת הודאה אחרי שבערניו חזר מצ'רנובין לסדיגורה. המחבר הוא חסיד סלונים, חיים יוסף אריה פראגר (1840-1912), שהיה שוחט בבריסק.
237. אברהם אבא זיס, ספר שושלת הקודש תולדות רבותינו הקדושים לבית זידיטשוב-קומרנא, תל אביב תשכ"ה.
 בעמ' כג: ר' יצחק אייזיק מקומארנו 'לא התערב בשום סכסוך וריב שפרצו בימיו, אפילו בזמן שגבהו הרים בין חצרות הקודש דצאנו וסדיגורה העדיף רבנו לעמוד מן הצד ולהחריש. הכחשה זו, שעומדת בניגוד למכתבו המפורש של הרבי מקומארנו שנדפס בכנסת הגדולה; (מס' 17), לא מנעה מן המחבר להסתמך על אותו מכתב ואף לצטט מתוכו (עמ' סה).

238. אהרן יוסף לוריא, לקוטים יקרים [סיפורי מרדכי חיים סלונים], ירושלים תשכ"ו. עמ' 17: מייחס לאברהם מסלונים את האמירה כאילו פרשת בערניו התרחשה 'מפני שהיה לו רב חבדני"ק'.
239. שלום מרדכי שבדרון, שאלות ותשובות מהרש"ם, ז, תל אביב תשכ"ז. סימן מח: קביעה כי החרמות ההדדיים כבר אינם בתוקף. הודאה בחוסר האונים של רבני הדור לצאת כנגד ר' חיים. יצחק שטרנהל, מחבר כוכבי יצחק (מס' 241) טען כי תשובה זו זויפה.
240. קלונימוס קלמן בקמיסטר (מהדיר), ספורי נפלאות מגדולי ישראל... אשר אסף... ישראל בקמיסטר, תל אביב תשכ"ט.
- עמ' רמט: ר' חיים התחייב בפני אורחו, מרדכי מקומייר, שלא ידבר בגנותם של צדיקי סדיגורה, אך הפר את הבטחתו.
241. יצחק שטערנהעלל, ספר כוכבי יצחק, ב, ברוקלין תשל"ב. מבוא, עמ' ה-ז: טען כי תשובת מהרש"ם (מס' 239) מזויפת; עמ' ח: גינוי הוצאת הספרים החרדית 'נצח' על הדפסת ספרו של אהרן מרקוס (מס' 139), שכתב בחוצפה נגד ר' חיים.
242. אריה הרנדורף, מבראשית עד ימות המשיח, ירושלים [תשל"ב]. עמ' 46: אזכור קצר של המחלוקת.
243. יוסף דוד ויסברג, רבנו הקדוש מצאנו בעל 'דברי חיים', א-ג, ירושלים תשל"ו-תש"ם.
- מהדורה שנייה: ירושלים תשנ"ז. ביוגרפיה של ר' חיים מנקודת מבט חסידית (הספר נכתב בפועל על ידי מאיר וונדר). נושא המחלוקת מצונזר ומטושטש. במבוא למהדורה הראשונה נאמר: 'מגמתי בחיבור הספר היתה להרבות כבוד שמים, ולפאר את דרך החסידות, במיוחד זו של רבנו הקדוש... מסיבה זו השמטתי דברים רבים שאין בהם כדי להורות דרך חיים תוכחת מוסר, או מעשים בהנהגות רבנו שאין אתנו יודע עד מה, ומשום כך נעדרת מכאן פרשת המחלוקת הידועה שפרצה בשנת תרכ"ט, אע"פ שרבנו נרתם לה בכל אונן וסערת רוחו. עשרות שנים היה ניכר רישומה של אותה מחלוקת בעולם היהדות, אבל בימינו כבר עבדו רבנו שלמא בהדרי, ונכדי שני בתי הצדיקים מסבירים פנים זה לזה בעת המאבקים לחיזוק היהדות בדורותינו. במהדורה השנייה נמחק גם קטע זה.
- כרך א**, עמ' יח, צב, רמה, שיא (התרופפות במצב בריאותו בשל 'המערכה העזה'), שע (ריטוש בוטה של אזכור המחלוקת משער ספרו של ראָקער [מס' 228; וראו נאחז בסבך (מס' 192), עמ' 40-41];
- כרך ב**, עמ' קכו (נסיעת יחזקאל משינובה לארץ ישראל).
- בכרך ג** הובאו אזכורים רבים, על פי רוב בדרך הרמז ('סערת תרכ"ט', 'המחלוקת').

- והסתפקות ברישום דברי השבח שנאמרו על ר' חיים. ראו למשל: עמ' יט, כה, סט, צא, קיג, קטז, ככד, ככו-קכז, קלא-קלב, קנד-קנה, קעד, קעה, קצא, קצה, רח, ריב, רכד, רנד, רסג, רסז, רסט, רעח, שא.
244. יעקב חיים רוטטנער (מביא לדפוס), יצחק אייזיק מזידיטשוב, ספר לקוטי מהרי"א השלם על ילקוט שמעוני, ברוקלין תשל"ז.
במבוא (ללא מספור עמודים, סימן ד) נמסר כי לעיתים היה הצדיק יצחק אייזיק מזידיטשוב אומר על שלחנו דברים ללא שייכות לנושא, כגון בערל בערל ווי ביסט דו בערל, לעג וקלס בגוים. הנוכחים לא הבינו למי כוונתו והדבר התברר רק לאחר כמה שבועות, 'ודל"ב' (ודי לחכימא ברמיזא).
245. משה חנוך גרינפלד, עטרת חיים, חלק ב המכיל ילקוט אגרות קודש, ברוקלין תש"ם.
אוסף איגרות של ר' חיים וצאצאיו. עמ' יז: 'כמובן נשמטו כל האגרות הנוגעות להמחלוקת הידועה שניהל מרן הקדוש בצאנו בכל תוקף ועז, כי חס לנו להשיג ראשינו בין ההרים הרמים ההם, וחלילה לנו לעורר פרשה ההיא, ותהא מונחת במקומה'.
246. יצחק לעבאוויטש, קונטרס יגיד צדק, ברוקלין תשמ"ב.
עמ' 13-14 (מספור שלי): המחבר (חסיד סטמר) משבח את ר' חיים, שכאשר ראה פרצה בחומות הדת לא היה מתחשב בבני ריבו, כולל צדיקים קדושים כמו בני ישראל מרוזין, ואתו עמו עמדו לימינו רבותינו תלמידי מרן החתם סופר'.
247. קובץ בית דלי... אמרות קודש ומעשי צדיקים... אשר דלה... הרב החסיד מוהר"ר יצחק דוד לידר זצ"ל... בני ברק תשמ"ד; מהדורה שנייה: ירושלים תשס"ט.
'בעת המחלוקת עם סאדיגורה' אמר ר' חיים: 'מוכן אני וכל אשר לי לעלות על המוקד לכבוד שמו יתברך' (תשמ"ד, יח ע"ב-יט ע"א; תשס"ט: עמ' מט). במהדורת תשס"ט, עמ' נג-נד, נוסף סיפור שלא נדפס קודם: 'בעת המחלוקת הידועה' דוד משה מצ'ורטקוב 'לא התערב כלל' ונמנע מלגרש שוחט 'מחסידי - - - בעיר שרובה חסידי צ'ורטקוב.
248. משה לייב ווייזער ושמעון הירשלער (עורכים), ילקוט מהרי"א מזידיטשוב, ירושלים תשמ"ט.
עמ' רסו-רסח: העתקת מכתביו של יצחק אייזיק מזידיטשוב ליוסף שאול נתנון שבהם הביע תמיכה בר' חיים.
249. אהרן סורסקי, מרביצי תורה מעולם החסידות בדורות האחרונים, א-ח, בני ברק, תשמ"ו-תשמ"ט.
א, עמ' רעב: התייחסות ברמז לעמדתו של הרב יעקב ויידנפלד מרימלוב בימי המחלוקת (עוד ראו: כרך ג, עמ' לא; מס' 252). ג, עמ' קנו: הרב אברהם מנחם שטיינברג מסניאטין, שהיה חסיד רוזין, לא נסע לצאנו מחשש לתרעומת החסידים.

250. שמעון פנחס קופלוביץ (עורך), סיפורי מרן הרמ"ח... מצדיקי הדורות הבעל שם טוב ותלמידיו אבות החסידות שסיפר... רבי מרדכי חיים סלונים, בני ברק תשמ"ט.
- עמ' רה: בימי מחלתו ביקש ר' חיים מחסידיו שיעניקו לו כמה מחודשי חייהם, כדי שלא יאמרו שבשל המחלוקת מת.
251. מרדכי דוד אברמוביץ, דובר מישרים, אמרות טהורות ונובלות חכמה מאת... דוב בער זי"ע מלעווי, בני ברק תשמ"ט.
- אסף תורתיו של בערניו ללא כל אזכור של הפרשה, פרט לרמו מצנזר בעמ' ז.
252. 'קונטרס שלושה שריגים, המכיל שלושה מכתבים בענינים הנוגעים לתולדותיהן של צדיקים... מצאנו ומשינאווא... שנכתבו ע"י... מהרשי"ש מציעשינוב, חיים יעקב מאיר רבין (מהדיר), קונטרס פי צדיק, ניו יורק תש"ן.
- עמ' רמג-רמד, רפח-רפט: על עמדתו של יעקב ויידנפלד מרימלוב בימי המחלוקת (עוד ראו מס' 249); קודם ששלח את מכתבו לרישא טבל ר' חיים עשרות פעמים במקוה.
253. 'קונטרס כתבי שם', מגילת סתרים [ליצחק אייזיק ספרין מקומארנא], קרית טאהש, קנדה, תש"ן.
- הערות וביאורים של ר' שם קלינגברג על מגילת סתרים. בעמ' מט-נו מספר על הרבי מקומארנו שהיה בסמבור ונמנע לאכול משחיטת סדיגורה אף שהשוחרט היה שאר בשרו. ראו לעיל מס' 156.
254. שלום מאיר ולך, 'מרגלים בסדיגורא', יחד שבטי ישראל (ירושלים), 3, ערב ראש השנה תשנ"א, עמ' 8-9.
- סיפור מוסר חסידי על רקע המחלוקת, שעיקרו: 'לא די לראות – יש להבין מה רואים'. רבי יחזקאל משינובה שלח מרגלים לסדיגורה כדי לדווח על המתרחש שם. בלילה הם ראו עשרות נערות כפריות שעמדו במרכז בית המדרש אוחות יד ביד ונתונות במחול סוער. לבסוף התברר שמדובר בגויות שניקו את הרצפה.
255. מרדכי הכהן בלום, ספר אוצר ישראל... סיפורים אמיתיים... שסיפר... רבי ישראל הלוי רוזנצווייג..., ירושלים תשנ"א.
- עמ' קיה-קיט: שני סיפורים על התנהגות ר' חיים בזמן המחלוקת הידוע.
256. משה אלכסנדר זושא קינסטליכער (מהדיר), אלף כתב, חלק שני, עובדות... שחרט עלי גליון... רבי יצחק ווייס..., בני ברק תשנ"ז.
- עמ' קו: הרב שלמה גנצפריד ניסה למנוע מהרב מנחם א"ש ודייניו לחתום על מכתבם שנדפס ב'ילקוט הרועים'.

- [47] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
257. ישראל חיים אשרי, ספר שיח זקנים, ליקוטי סיפורים ועובדות..., ב-ו, ניו יורק 1998-תשס"ז.
- סיפורים שונים הקשורים במחלוקת: ב, עמ' קלז, רסט; ד, עמ' רנו-רנו; ה, עמ' רז; ו, עמ' קצ-קצא.
258. שלמה יעקב געלבמאן, מושיען של ישראל: תולדות רבינו הקדוש מסאטמאר..., ב, מהדורה שנייה, קרית יואל תשס"ז; ג, קרית יואל, תשנ"ב.
- הייטב לב נמנע מהתערבות במחלוקת (ב, עמ' עט-פ); רבנית מיוחסת 'שבעת המחלוקת הידועה' אמרה שר' חיים יצא מדעתו (ב, עמ' רעו-רעז; עוד ראו מס' 295); חסיד 'שעשה בעת המחלוקת הידוע בשנת תרכ"ט מעשה' נגד ר' חיים (ב, עמ' שז); עיקר מטרתו של ר' חיים 'במחלוקת הידועה' לא היתה בגלל שהנשים רכבו על סוסים, אלא שרצה להראות שאין ללכת אחרי אדמו"רים כאשר זה נוגד את ההלכה (ג, עמ' 156).
259. יחזקאל שרגא פרנקל, רבינו הקדוש משינאווא, מסכת חייו המופלאים ופעלו של... יחזקאל שרגא הלברשטאם..., א-ב, רמת גן תשנ"ב.
- על המחלוקת: עמ' קז, קלז-קלח, קמז.
260. חיים דוב שטערן, נר ישראל: לקט דברי תורה... [מ]ישראל מריזין... ומששת בניו הקדושים..., ה-ו, בני ברק תשנ"ד.
- סימן ה, עמ' קצה-קצט: ליקוטים חסידיים על בערניו, כולל התייחסויות ל'מעשה הידוע' (סימן ו) או ל'הפרשה העגומה והכאובה בשלהי חורף דשנת תרכ"ט' (סימן יד); ו, עמ' לב-לו: ביוגרפיה חסידית של בערניו.
261. יוסף ליפשיץ, החכמה מאי"ן, והם סיפורים ועובדות... [מ]רבי נפתלי מראפשיץ ורבי אליעזר מדזיקוב, רבי משה מרווודוב ורבי יצחק מסטיטשיץ..., בני ברק תשנ"ו.
- עמ' כג: הצדיק משה מרווודוב לא סמך על השוחט מרימנוב שהיה בין אלו שנאסרו בידי ר' חיים 'בהמחלוקת הידועה'; עמ' קנט-קס: על הסכסוך בין צאנו לחצרות דזיקוב ורווודוב.
262. אליהו אמסעל, תולדות המנחת חינוך, ניו יורק תשנ"ו.
- עמ' מו: התייחסות קצרה ל'המחלוקת הידועה בשנת תרכ"ט', שהיתה 'סביב עלילות כוביות בין קדושי עליין'.
263. נתן אלי רוט, נור החיים, קורות חייו ופעליו של... חיים... מקאסוב..., בני ברק תשנ"ו.
- עמ' שלו: יעקב שמשון בן חיים מקוסוב חלם על הצער שגורמים בניו של ישראל מרוזין לאביהם וביקש לנסוע לסדיגורה ולנסות לשכנע את האחים לשנות את דרכם. לבסוף לא נסע וכתב מכתב.

264. [מכתב מאת ר' אברהם שלום הלברשטם מסטרופקוב], נחלת צבי, טו (תשנ"ז).
עמ' קפ-קפג: מכתב ששלח בשנת 1931 אברהם שלום מסטרופקוב (נכדו של ר' חיים), ובו הודה כי סבו הוטעה בעניין המחלוקת. נדפס שוב: נפלאים מעשיך (מס' 297), עמ' רי.
265. אפרים זלמן לרנר, 'הרה"ק בעל "אמרי נועם" ואבותיו הקדושים זי"ע, בית ויז'ניץ, 51 (תשנ"ז), עמ' 16-23.
על האדמו"ר מאיר מדז'יקוב ועמדתו במחלוקת.
266. ספר חמדה גנוזה... פעולת גאון הגאונים... מרן חיים הלברשטאם... נרשמו ע"י נכדו... רבי סיני הלברשטאם צוק"ל אבד"ק זמיגראד... [א], ברוקלין תשנ"ח.
עמ' צו-צז: מאבקו של ר' חיים בפאות הנכריות והסיבות לפרוץ המחלוקת. קטע זה צונזר וקוצצו כשני שלישי מכתב היד המקורי (צילום נמצא ביד"י); עמ' צז-צט: עמדתו של הייטב לב כלפי ה'מחלוקת הידוע' (עוד ראו מס' 286), וידיעות על המחלוקת באיסטריק ובלייטוויסק.
267. יקותיאל יהודה הלברשטאם, שאלות ותשובות דברי יציב, יורה דעה, א, נתניה תשנ"ח.
עמ' קו, סימן מז: איסור על הדפסת כל דבר שקשור במחלוקת, בשל חשש לחילול ה'. עוד ראו מס' 286.
268. אהרן פרלוב, הילולא דצדיקיא, ירושלים תשנ"ח.
עמ' סח: מסורת מפי נכד דוב ויינפלד מטשבין, שסבו (נולד בתרמ"א) אמר כי זכור לו שבמחלוקת לא התערבו אנשים צעירים.
269. יודא הכהן שטראססער ואהרן הכהן פערל (עורכים), רבינו שמעון סופר... פרקים במסכת חיינו ופעלו... א, ברוקלין תשנ"ח.
עמ' רסב-רסה: עמדתו של הרב סופר במחלוקת כולל הדפסת מכתבו (מתוך 'ילקוט הרועים'). עוד ראו מס' 289.
270. אגרא דבי הילולי, אשדוד תשנ"ט.
בהוצאת התאחדות חסידי פיטסבורג. על שריפת כתבי היד של הרב יוסף באב"ד משום שלא רצה להתערב במחלוקת (עמ' רעט).
271. אהרן הלברשטאם (עורך), בית היין... תולדות... רבני ואדמו"רי בית מעליץ, ברוקלין תשנ"ט.
עמ' לט: קטע (מצונזר) ממכתבו של יהודה ממעליץ בעניין המחלוקת, שנדפס בכנסת הגדולה; (מס' 17); עמ' קצב: ר' חיים מדבר בליל הסדר 'נגד כת אחת ממתנגדיו'.

- [49] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
272. בצלו חמדת: רבינו... אבד"ק טשעביץ... מאוצר זכרונותיו של... הרה"ג יהודה רבינוביץ..., ירושלים תש"ס.
עמ' כ, קפא-קפב: עמדותיו של הרב יעקב ויידנפלד מרימלוב בימי המחלוקת, שהתהלך כאבל ושחוק לא עלה על פניו.
273. משה בן חביב, שמות בארץ [כפות תמרים], ירושלים תש"ס.
ציטוט מדברי מהרש"ם על המחלוקת (מס' 239) הובא בסוף המהדורה (השלמות והוספות לקונטרס 'קול מבושר', עמ' [תו-תז]; לא ממוספר).
274. יוסף נפתלי וואגשאהל (עורך), י"ג אורות לבית צאנו, מהדורה תנינא עם הוספות, מונסי תשס"ד; חלק שני, ניו גרזי תש"ס.
חלק א: עמ' כו, נא-נב, עב-עז; חלק ב: עמ' ריג: מסורות חסידיות על המחלוקת מפי יעקב לייזער האדמו"ר ממשוורוסק.
275. אברהם יעקב בומבך, ספר נפש נחמיה, נכרך עם נפשות חסידיו, חלק ב, ירושלים תש"ס.
עמ' רלב-רלג: על חסיד צאנו שלאחר פטירת ר' חיים נסע לצ'ורטקוב, ועל יחס דוד משה מצ'ורטקוב ובנו ישראל למחלוקת.
276. אלטר משה מנחם גאלדבערגער, הדור האחרון, מהדורה שנייה, מונסי תש"ס.
עמ' שע: על חיים צבי טייטלבוים מסיגט ('עצי חיים') שאמר כי 'החילוק שבין חסידי סיגוט לחסידיו... שאצל חסידיו... אם יאמר הרבי לשחוט חזיר ולאכלו, יאמרו שבדאי החזיר הוא אילו של יצחק והסכין הוא המאכלת' (הפסיחה במקור). ובהמשך מסורת נוספת על פיה נשאל ר' חיים מדוע לחם 'נגד חסידות הידוע'. והתשובה: לא מפני הלוקסוס, וגם לא מפני שלא כיבדו תלמידי חכמים כראוי, אלא 'מפני שהלכו בשיטה שהרבי הוא למעלה מתוה"ק.
277. אורי בלום, ספר דרכי דוד... מהאי צדיק... דוד הלבשרשטאם... אבד"ק קרשאנוב...; ספר דברי דוד... מהגה"ק מצאנו זי"ע ובניו..., ברוקלין תשס"א.
דרכי דוד, עמ' כט: על חרם שהטיל דוד מקשאנוב על אדם שהתבטא נגד אביו ר' חיים בימי המחלוקת; דברי דוד, עמ' כב: מכתב של יצחק אייזיק מקומארנו בעניין המחלוקת הגיע לצאנו בשבת ונפתח על ידי גוי; עמ' כג: עמדתו הניטראלית של מנחם מנדל מוויז'ניץ; עמ' כח-כט: על 'קצת פירוד' וחילוקי דעות שהיו 'כידוע' בין האדמו"רים מדז'יקוב ורוזוואדוב לבין ר' חיים.
278. יוסף דוד פרנקפורטר, שלשלת קאמארנא: אוצר סיפורים ומכתבים מרבותינו הקדושים מקאמארנא, תולדות יצחק, ירושלים תשס"א.
עמ' מ, סימן כט: יצחק אייזיק מקומארנו סירב לאכול משחיטת חסידי סדיגורה (ראו מס' 156); עמ' פה, סימן יז: על מכתבו לצאנו שהגיע בשבת (ראו מס' 277).

279. אפרים פישל שטיין, אוצר אפרים על התורה, בראשית, ב, בני ברק תשס"א.
עמ' תערב: מסורת צאנו על 'המחלוקת הידועה של הרה"ק מצאנו על בני הרה"ק מרוזין.
280. הללו עבדי ה', [ח"א: בידיש]; ח"ב: בלשון הקודש, סיפורי מעשיות... שזכינו לשמוע... [מ]רבי משה אריה פריינד..., ברוקלין תשס"א.
אזכורים רבים של המחלוקת (בסוגריים המקבילה בידיש): עמ' שמת-שנ (טו-טז), תג-תה (פב-פד), תיא (צד-צה), תכא-תכג (קט-קיא), תצג (רא-רב), תקח-תקט (רכב-רכג), תקיב (רכז), תקמ (רסה).
281. יצחק יהודה יחיאל מקומרנה, זוהר חי, ה, קרית יואל, ניו יורק תשס"ג.
מהדורת סט"מ. בסוף חלק ה, מדור כתבי קודש, עמ' כ-כא, הובא 'מכתב לחסידי צאנו בשנה הידועה שנת תרכ"ט – לחזק אותם על עלבון שנעשה לרבינו הקדוש מצאנו. צוין מקורו של המכתב ביכנסת הגדולה' (מס' 17), עמ' נח-נט. במפתח, עמ' כט (כת ש"ץ ימ"ש) מצוטטים דברי בעל 'שבר פושעים' בקשר למדרש תלפיות.
282. יצחק נחמן שטראה, 'הגאון רבי שלמה גאנצפריעד בעל "קיצור שלחן ערוך" ויחסו לחסידות', היכל הבעש"ט, ג, (תשס"ג), עמ' קד-קיז.
עמ' קיד-קטז: על מעורבות גנצפריד במחלוקת; עמ' קד: צילום מטושטש של כתב היד מפסק הדין של דיני אונגוואר (מס' 20).
283. דוב בער רבינוביץ (עורך), אגרות הרה"ק מרוזין ובניו, א-ג, ירושלים תשס"ג.
אוסף איגרות, הסכמות ותולדות של אדמו"רי בית רוזין. פרשת בערניו והמחלוקת אינן נזכרות כלל, גם לא בביוגרפיה הקצרה המוקדשת לו (א, עמ' קטו). בחלק ג, עמ' פו-פו, נדפסה לראשונה צוואתו של בערניו, שנכתבה שלושה ימים קודם מותו. תוכנה של הצוואה מאומת ממקורות הלכתיים שדנו בה בלי להזכיר את שמו של בערניו: דוד אורטנברג, תהלה לדוד, ברדיצ'ב תרס"ב, יורה דעה, סימן צח; חושן משפט, סימן נד; יעקב ויינפלד מרימלוב, כוכב מיעקב, ירושלים תשנ"ט, א, סימן פד; ב, סימן יח.
284. Menachem Brayer, *The House of Rizhin: Chassidus and the Rizhiner Dynasty*, Brooklyn 2003
ספר 'פנימי' על תולדות חסידות רוזין. עמ' 392-398: על בערניו; עמ' 398: אזכור הפרשה בדרך מוסוית.
285. זכרון יהודה, אמרות טהורות... מפי... רבי יהודה אריה מדזיקוב..., ירושלים תשס"ד.
עמ' כב: דוד משה מצ'ורטקוב לא רצה להתייצב לצד אחיו ולהתערב במחלוקת.

- [51] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת
286. יום טוב ליפא פרערויא, שפע טוב... מכבוד... רבי משה טייטלבוים... ומנכדו... יקותיאל יהודה טייטלבוים, ברוקלין תשס"ד.
 הרבי מקלויזנבורג בתשובתו על ההדפסה (מס' 267) התכוון למחלוקת: 'ידוע לכל בר בי רב דחד יומא על מי המדובר, וכבוד ה' הסתר דבר' (עמ' צב); הייטב לב לא רצה מלכתחילה להתערב במחלוקת (עמ' צא, רל).
287. אלחנן היילפרין, יפה שיחתן של עבדי אבות, א-ב, ברוקלין תשס"ד-תשס"ה.
 אוכורי המחלוקת: א, עמ' קטו-קטז; ב, עמ' יט, קצא-קצב, ריא.
288. בנימין יצחק אוירבוך (עורך), צבי תפארה, ב: מסכת חיי ותרולדותיו של... צבי הירש הלברשטאם... אבד"ק רודניק..., נתניה תשס"ו.
 עמ' קג-קד: הסיבות לכך שהייטב לב נמנע מלנקוט עמדה במחלוקת.
289. יודא הכהן שטראססער ואהרן הכהן פערל, אגרות מכתב סופר: אוסף מכתבים ואגרות... רבינו שמעון סופר..., בני ברק תשס"ו.
 עמ' נח-נט: הדפסה נוספת של מכתב הרב שמעון סופר לרב נתנון (מתוך ילקוט הרועים [מס' 21]); עמ' ס-סב: הדפסה נוספת של מכתבו לדייני סדיגורה (מתוך איגרות סופרים [מס' 132]). עוד ראו מס' 269.
290. נפתלי צבי היילפרין, שיחתן של עבדי אבות, כולל שיחות יקרות ועובדות מהימנות..., ירושלים תשס"ו.
 עמ' לד, עה: על יחסם של מנחם מנדל מוויז'ניץ ויעקב ויינפלד מרימלוב למחלוקת הידועה.
291. אליעזר עהרענרייך, הקול אריה... אברהם יהודה הכהן... אבדק"ק בערעגסאז... תולדות חיי ופעליו..., ברוקלין תשס"ז.
 עמ' קיט-קכב: מכתב של בעל 'קול אריה' לאדמו"ר מוויז'ניץ ובו אוכור של המחלוקת בין 'גדולי הדור' ל'צדיקי הדור'. המהדיר קושר זאת למחלוקת צאנו וסדיגורה.
292. חיים יעקב סאפרין, שלשלת הקודש קאמארנא..., ירושלים תשס"ז.
 עמ' קפט-קצ: מכתבו של יצחק אייזיק מקומארנו לר' חיים 'בעת המחלוקת הידועה, כפי שנדפס ב'כנסת הגדולה' (מס' 17).
293. פנחס קאהן, צפירת תפארה, תולדות... רבי יעקב צבי וואלדמאן..., ברוקלין 2007.
 עמ' נו-נח: על ברוך אברהם בינדיגר שהיה באסרויחג שבועות תרכ"ט בצאנו וחתם על פסק בית הדין.

294. חיים שמואל גליקמן (מהדיר), מפיהם ומפי כתבם, א-ב, קרית יואל תשס"ז-תשס"ח.

מסורות חסידיות רבות על המחלוקת. עמ' טו-טז, סימן יג (ברמו); מב, סימן יב (חסידי צאנו בטרנוב שאלו את ר' חיים כיצד לנהוג בצדיק אברהם מטריסק שבא לעירם בעת המחלוקת; קצח, סימן טו (משל השועל המנוול); קפד, סימן כו (בשנות המחלוקת יהיה רפיון גדול בלימוד התורה); שיד, סימן יג (שתיקת הרבי מוויז'ניץ); שיט, סימן כו (הרב מאיר ארק); שלג, סימן נח (איגנץ דייטש); שנ (הרבנים מגורליץ ומבובוב 'התערבו בהמחלוקה ביותר'); שפג, סימן סא (הרבי מצשינוב אמר שיהיו אין משגיחין במחלוקת אלא רק אם הוא ציוניסט או לא); ת, סימן קה (הרבי מנאסוד). בחלק ב, עמ' מב – מסורת על הלל ליכטנשטיין מקולומיה שבימי המחלוקת נסע לסדיגורה להוכיח את ר' אברהם יעקב.

295. יחזקאל יוסף ווייסהויז, עדות ביוסף..., ברוקלין תשס"ח.

עמ' רמב-רמג: בעת המחלוקת היתה רבנית שאמרה שהרבי מצאנו יצא מדעתו (ראו מס' 258).

296. אריה בקנרוט, הנאדר בקדושים: תולדות חייו ופועליו הקדושים של... רבי דוד משה זי"ע האדמו"ר הזקן מטשורטקוב..., ירושלים תשס"ח.
עמ' 155-157, 305-307: אזכורי המחלוקת.

297. פרץ הלוי לעפקאוויטש, נפלאים מעשיך: לקט סיפורים... אשר שמעתי וקיבלתי מרבתי הקדושים ומפי אנשים נאמנים, אנטוורפן תשס"ח.
עמ' ל ('ילקוט הרועים'); צו-צז (תגובת ר' חיים למכתבו (המוזיף) של אהרן מצ'רנוביל); ט-ריא (עמדת אברהם שלום מסטרופקוב כלפי המחלוקת); תק (בואם בצנעה של רבנים לחצר הרבי מצ'ורטקוב בשל המחלוקת).

298. מפי ספרים וסופרים: פניני תורה וחסידות... שנשמעו על ידי... רבי אליעזר דוד פרידמן שליט"א... נערך... ע"י תלמידיו... בני הרה"ח יוסף מרגליות שליט"א, ג, ירושלים תשס"ח.
עמ' סה-סו: אזכורי המחלוקת.

299. חיים שלמה רוזנטל, שר התורה: תולדות חייו וקצות דרכיו בקודש של... דוב בעריש ווידענפלד..., ירושלים [תשס"ט].
עמ' 512-514: על עמדת אביו, יעקב ויידנפלד מרימלוב, בימי המחלוקת.

300. פניני תורה וחסידות, משיחותיו של... ר' אליעזר דוד פריעדמאן, ה, גיליון ז [קעג], פרשת ויקהל פקודי – החודש, כולל בית יוסף – מלבורן, תש"ע, עמ' ב-ג; לג (קנב), פרשת דברים – חזון, תש"ע, עמ' ד; לד (קנג), פרשת ואתחנן – נחמו תש"ע, עמ' ב-ג.

עמדת הרב מרימלוב בימי המחלוקת; הסיבה שר' יהושע מדו"יקוב הדפיס את ספרו עמק הלכה (למברג תר"ל), בניגוד לשיטת דו"יקוב לא להדפיס ספרים, היתה כדי לחזק את לימוד התורה שנפגע בשל המחלוקת; הרבי מזוהיל אמר כי החתולות שהסתובבו בחצר הם גלגולים של נשמות שהתערבו במחלוקת.

ז. ספרות יפה, שירה, דרמה, בדיחה וחיידוד

301. מתתיהו (מאטעסל) פרידמן, 'דער רבי ר' בער'; אבוד. דרמה שחיבר נינו של ישראל מרוזין (נפטר 1917). לאחר מותו נשרף כתב היד בידי בני משפחתו. ראו: זלמן רייזען, לעקסיקאָן פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור, פרעסע און פֿילאָלאָגיע, ג, וילנה תרפ"ט, עמ' 173-176; שלמה ביקל, רומעניע: געשיכטע, ליטעראַטור-קריטיק, זכרונות, בואנוס איירס תשכ"ב (1961), עמ' 197-199; אסף, נאחו בסבך (מס' 192), עמ' 312-313.
302. M. Weissberg, 'Wölwel Zbaražer, der fahrende Sänger des galizisch-jüdischen Humanismus', *Mitteilungen zur Jüdischen Volkskunde* (Leipzig), 31, 3-4 (1909), pp. 65-89, 103-118
מאמר על שיריו של וולוול ארנקרנץ מזבארז. עמ' 106-113: על 'מקל חובלים' (מס' 96) ופרשת בערניו.
303. דער נסתר, 'דער ליאָווער', דער פֿריינד, י"ח בשבט תר"ע, עמ' 2, 4.
ראו מס' 324, 326.
304. א' ליטוויין, 'די אידישע פֿאַלקס־שאַפֿונג אין בילדער, III: וועלוויל זבאַרוזשער', די צוקונפֿט, 20 (1915), עמ' 368-374.
על 'מקל חובלים' (מס' 96) ופרשת בערניו. עמ' 370: אברהם יעקב מסדיגורה אסר על קריאת ספרי ארנקרנץ וציווה לשרפם.
305. ראובן אייזלאַנד, פֿון מיין זומער, ניו יורק 1922.
בפואמה 'טאַרנאָוו' (עמ' 70-72) אזכורי המחלוקת בעיירה זו. עוד ראו: דב שטוק, 'משבצת הפתגם', במישור, ו (תש"ה), גיליון רסא, עמ' ה.
306. שמואל יוסף עגנון, 'לבב אנוש', התקופה, כב (תרפ"ד), עמ' 63-68.
עמ' 65: הדי 'המחלוקת הגדולה' בצפת. חסידי סדיגורה היו מחדשים כל יום תמיד משתאות, כדי לתקן את הקלקולים שנמשכים מפגם המחלוקת. נדפס שוב: הנ"ל, אלו ואלו, ירושלים תשי"ג, עמ' תלו.

307. ש' ניגער, 'וועלוועל זבארזשער: אן אימפראוויזאטאָר און אַ פֿאַלקס־זינגער', די צוקונפֿט, 30 (1925), עמ' 41-49.
עמ' 47-48: על 'מקל חובלים' (מס' 96) ופרשת בערניו.
308. מ"ב שטיין, די חורבה, ורשה 1930.
דרמה בשמונה מערכות. המחבר, משה־בער בורנשטיין (1895-1961), נכד האדמו"ר מסוכאצ'וב, נטש בעצמו את החסידות. רייען (לעקסיקאָן [מס' 301], ד, וילנה תר"ץ, עמ' 582) ציין כי למחבר יש כתב יד בשם 'ר' בערעניוס גילגולים' ונראה שהכוונה לספר זה. עוד ראו: זלמן זילבערצווייג, לעקסיקאָן פֿון ייִדישן טעאַטער, ו, מקסיקו סיטי 1969, עמ' 4940-4944; ראָפּאַָרט (מס' 310).
309. יעקב באַטשאַנסקי, 'ר' בער ליעווער, דראַמען, בואנוס איירס 1933, עמ' 3-70.
דרמה בארבע מערכות. ביקורת: ראָפּאַָרט (מס' 310).
310. י' [הושע] ראָפּאַָרט, 'ר' בער ליעווער, אַלס דראַמאַטישע געשטאַלט, וואָכנ־שריפֿט פֿאַר ליטעראַטור, קונסט און קולטור (ורשה), 21 בפברואר 1934, עמ' 4-5.
ביקורת על המחזות של שטיין (מס' 308) ובאַטשאַנסקי (מס' 309). נדפס שוב בספרו: טראַפּנס גלויבן, מלבורן 1948, עמ' 29-35, ושם נוספה ביקורת על מחזהו של דאָוידזאָן (מס' 311).
311. מיכל דאָוידזאָן, דער ליעווער רבי, שיקגו תרצ"ה.
דרמה בארבע מערכות. המחבר גדל בנעוריו בליאובה שם שימש אביו כרב. ביקורות: י"ז פרישברג, 'הרבי מליעוו', הדואר, יד (תרצ"ה), עמ' 566-567, 585-586; ל' זשיטניצקי, די פרעסע, 12 ביוני 1935; ראָפּאַָרט (מס' 310); זילבערצווייג, לעקסיקאָן, ו (מס' 308), עמ' 5361-5363.
312. מרדכי ליפסון, מִדֵּר דֵּר, ב-ג, תל אביב 1937-1938.
כרך ב, עמ' 186-187: משל השועל המנוול, שהשמיע מאיר מדז'יקוב לחסידיו בימי המחלוקת (מס' 1465; עוד ראו מס' 225, 330); הלשנה של חסידי צאנו על חוכר מחסידי סדיגורה באזור פריסטיק, ותגובת ר' אברהם יעקב (מס' 1466); כרך ג, עמ' 184: ר' חיים מתבדח בפורים על דרכם של חסידי סדיגורה לכנות את רבותיהם בשמות חיבה.
313. שמואל יוסף עגנון, תמול שלשום, ירושלים תש"ו.
עמ' 501: על חסידי צאנו בצפת שעשו הילולה לזכר רבם, ולא מצאו טיפת יין לכוס של ברכת המזון. 'יש אומרים ידם של חסידי סדיגורה היתה באמצע, מחמת מחלוקת צאנו וסדיגורה שעדיין לא נשתקעה, ונתכוונו חסידי סדיגורה לצער את חסידי צאנו בהילולא של רבם'. על האב שבתי ובנו משה־יודא קירשנבוים, הנוכרים בסיפור זה כחסידי צאנו: שמשון שטיין,

מחניים מושבה קצרת ימים, ירושלים תשל"ח, עמ' 203-204. עוד ראו: חיים באר, 'מטליתמן ותפילינסקי לטלית ותפילין: על פרשה אחת ב"תמול שלשום"', מנחה למנחם: קובץ מחקרים לכבוד הרב מנחם הכהן, ירושלים תשס"ח, עמ' 407-425 (במיוחד, עמ' 423-424).

314. יוחנן טברסקי, מעולם לעולם, תל אביב תש"ח.

רומן היסטורי שגיבורו משה מרחמיסטריווקה, נכדו של הצדיק ר' יוחנן, יצא ל"תרבות רעה" ודמותו של בערניו מרחפת מעל גורלו. בערניו נזכר בעמ' 16, 23, 25-26, 30-31, 43, 47. ברצותו לקשור בין השניים החליף טברסקי, שניזון משמועות בעל-פה, את העיירה הוש, שבה אכן גר בערניו, בבוהוש, שבה התגורר משה לאחר שנישא לבתו של הצדיק הסדיגוראי יצחק מבוהוש.

315. דער נסטר [פנחס כהנוביץ], די משפחה מאַשבער, ב, ניו יורק 1948.

עמ' 90-91: בשיחה בין לוזי, גיבור הספר, לר' דודי (הוא הרב דוד אורטנברג מברדיצ'ב) מזכרים אירועי בערניו. תרגום לעברית: בית משבר, ב, תל אביב תשכ"ג, עמ' 90-91. תרגום לאנגלית: *The Family Mashber, A novel by Der Nister ("The Hidden One"), translated by Leonard Wolf, New York 1987, pp. 439-449* from the Yiddish by Leonard Wolf, New York 1987, pp. 439-449. מיהו הרבי מליאובה ותרגום: 'the case of the rebbe of Lvov'. תרגום לגרמנית: Pinhas Kahanowitsch genannt Der Nister, *Die Brüder Maschber: Das jiddische Epos*, Ins Deutsche Übertragen von Hans-Joachim Maass Übersetzung, Frankfurt am Main-Berlin 1990, p. 575. בהערה: Rabbi von Lemberg. ניסה לזהותו עם ר' נחום דוב בנו של אברהם יעקב מסדיגורה. בשנת 1910 פרסם דער נסטר סיפור קצר בשם 'דער ליאָווער'. ראו מס' 303, 324, 326.

316. דב סדן, קערת צמוקים, תל אביב תש"י.

לייבוקי בארבר הוא שהוציא את בערניו מביתו של דוקטור רייטמן (עמ' 87, מס' 154); על הכינוי 'רישא' – ראשית מדון, שרומז למחלוקת (עמ' 97, מס' 174); לעג המתנגדים על מנהג החסידים לשיר 'בס'בם', נוטריקון: בערניו משהניו ביידע משומדים (עמ' 116, מס' 210); והכוונה לבערניו ולמשה, בנו של בעל התניא, שהתנצר.

317. שמואל יוסף עגנון, אורח נטה ללון, ירושלים תש"י.

עמ' 184: קלויז חסידי צ'ורטקוב בעיר שבוש (היא בוצ'אץ), שהתפללו בו 'חסידי שאר צדיקים שלא נשתתפו במחלוקת הידועה'. לעומתם, בקלויז חסידי ויזניץ התפללו גם חסידיים 'שרבותיהם נשתתפו במחלוקת הידועה'.

318. דב סדן, קערת אגוזים, תל אביב תשי"ג.

עמ' 118: פרטים על המחלוקת שלא נודעו ברבים שסיפר דב-בריש ווייס.

319. יוחנן טברסקי, לפידיים בלילה: סיפורים היסטוריים, תל אביב תשי"ד.
בסיפור 'דליקה ב"חצר"' (עמ' 117-177) מתוארת פרשת בערניו, מחתונתו ועד מותו.
320. מרדכי דאנצ'יס, אייגען ליכט, ניו יורק 1954.
עמ' 76-77: תיאור קצר של בערניו ואחיו. תרגום לעברית: בעיני אני..., תרגום: דוד סיון, רמת גן 1970, עמ' 252-253.
321. שמואל יוסף עגנון, עיר ומלוואה, ירושלים תשל"ג.
עמ' 307: בסיפור 'אריה דבי עילאי' נזכרת משפחת מלשינים בבוז'אץ, שהיתה מעורבת בכל הסכסוכים בכל הדורות: 'במחלוקת צאנו וסאדיגורא נטלו חלק בראש ונטלו את עונשם בראש, וזה היה בעירנו, שלא היו בה חסידי צאנו.'
322. יחזקאל שרגא ברנדסופר, אוצר פתגמים ושיחות: לקט מעשיות של רבנים ואדמו"רים, ירושלים תשל"ג.
עמ' 73: אנקדוטה על האיפוק של דוד משה מצ'ורטקוב בימי המחלוקת.
323. יעקב פרידמאן, לידער און פאָעמעס, ב, תל אביב תשל"ד.
התייחסות למאורעות בערניו בשיר 'סאָדעגערע' (עמ' 140-148). עוד ראו מס' 328.
324. חנא שמערוק, 'דעם נסתרס "דער ליאָווער": אַ פֿאַרגעסענע דערציילונג פֿון 1910', ירושליםער אַלמאַנאַך, 14 (1982), עמ' 15-28.
כולל ההדרת סיפורו של דער נסתר, 'דער ליאָווער', עמ' 22-28. עוד ראו מס' 303, 315, 326.
325. שמואל יוסף עגנון, תכריך של סיפורים, ירושלים תשמ"ה.
אזכורי המחלוקת בסיפורים: 'שדרכם ליטול ואין דרכם ליתן' (עמ' 90-93); 'לא לעולם הזה ולא לעולם הבא' (עמ' 199-200).
326. אברהם נוברשטרן, 'אגרותיו של דער נסתר אל שמואל ניגר', חוליות, 1 (1993), עמ' 183, 185-186, 219, 221-222.
ראו מס' 303, 315, 324.
327. Lucian-Zeev Herşcovici, 'Makal Chowlim: ciomagul lui Dumnezeu care loveşte și desparte între dreptți și greșiți', *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*, II, Bucureşti 1997, pp. 171-173.
מאמר קצר ברומנית על 'מקל חובלים' (מס' 96) של וולוול ארנקרין.
328. יוסף בריאל, די שירה פֿון יעקב פֿרידמאַן, תל אביב תשנ"ו.
עמ' 72-83: תיאור מאורעות בערניו כרקע לשירתו של יעקב פרידמן. ראו מס' 323.

[57] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת

329. נתנאל אבני, אמרות חכמה על התורה..., א-ה, ירושלים תשנ"ט-תשס"א.
חידודים על המחלוקת. המיוחסים לרב יוסף שאול נתנון על הפסוקים 'בסודם אל תבוא
נפשי' (בראשית, עמ' שצז), 'ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחרידי' (ויקרא, עמ' שכב);
חידוד המיוחס לרב צבי הירש אורנשטיין מבריסק, שהסתייג מעמדתו של ר' חיים (במדבר,
עמ' ריח-ריט).
330. שמואל אשכנזי, 'השועל שאבד לו חוש הריח', אלפא ביתא קדמיתא דשמואל
זעירא, ירושלים תשס"א, עמ' 303-307.
על המשל שסיפר הצדיק מאיר מדז'יקוב לחסידיו בימי המחלוקת, מקורותיו וגלגוליו. ראו
מס' 225, 312.
331. דוד שן, שוחרי השם בהרי הקרפטים, ירושלים תשס"ה.
עמ' 127-136: על המחלוקת ובמיוחד על יחסו המסויג של יקותיאל יהודה טייטלבוים מסיגט
(המכונה כאן 'זלמן לייב'). הספר, שנדפס לראשונה בהונגרית (Dezso Schön, *Istenkeresok*)
1935 *a Karpatok alatt*, Cluj), כתוב כסיפור אך יש בו מידע רב.
- ח. אנציקלופדיות, לקסיקונים ומאגרי מידע
332. גרשם באדר, מדינה וחכמיה: תולדות כל החכמים שעריסתם עמדה בגליציה...,
ניו יורק תרצ"ד.
יצחק אבן (עמ' 18); נפתלי הירץ גאלדשטערן (עמ' 61).
333. *Encyclopaedia Judaica*, Berlin 1929
Baer aus Leowo (כרך 3, עמ' 1043-1044). בגרמנית. כתב הערך: ש"א הורודצקי.
334. *The Universal Jewish Encyclopedia*, New York 1948
Baer (Dob) of Leovo (כרך 2, עמ' 27); Halberstam, Hayim (כרך 5, עמ' 177).
335. האנציקלופדיה העברית: כללית, יהודית וארצישראלית, ירושלים ותל אביב.
דב בר מליאובה (יא, תשי"ז, עמ' 806-807); הלברשטם, חיים בן אריה ליב (יד, תשכ"ז,
עמ' 444-445). כתב הערך: צבי מאיר רבינוביץ.
336. פנקס הקהילות, רומניה, א-ב, ירושלים תש"ל-תש"ם.
א. ישעיה שור, רבה הראשי של יאסי ורב המדינה, חיבר כתב פולמוס נגד האדמו"ר
מסדיגורה (א, עמ' 146).
ב. בערך 'סאדאגורה' (ב, עמ' 471) תיאור קצר של המחלוקת. אוכור של מחזה בגרמנית,
'הרבי מסדיגורה', שחובר בידי סופר אלמוני והוצג זמן רב על הבמה. ראו מס' 97.

337. *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1972. Halberstam (כרך 7, עמ' 1176-1177). כותבת הערך: פנינה מיזליש; Ruzhin, Israel (כרך 14, עמ' 532). כותב הערך: יצחק אלפסי. תיאור קצר של פרשת בערניו והמחלוקת. נדפס מחדש, כמעט בלי שינוי, במהדורה השנייה של האנציקלופדיה, Detroit: Thomson, Gale, 2007, כרכים 8, עמ' 264-265; 17, עמ' 601-598.
338. נתן צבי פרידמן, אוצר הרבנים, תל אביב [תשל"ה].
רבי דוב בער מליאובה (עמ' 98, מס' 4554). ערך קצרצר: 'הנהיג אדמורו"ת בליאובה, ואחר שעבר משברים נפשיים נפטר... ונקבר בקברי אבותיו ליד סורג ברזל.'
339. מאיר וונדר, מאורי גליציה: אנציקלופדיה לחכמי גליציה, א-ו, ירושלים תשל"ח-תשס"ו.
כרך א (תשל"ח)
נפתלי הירץ גולדשטרן (עמ' 676): התייצב לצד צאנו וחיבר כתבי פולמוס ובהם 'שבר פושעים', 'ילקוט הרועים', ו'שבט לגיו כסילים'. תיקון: כרך ו, עמ' 331.
כרך ב (תשמ"ב)
א. אברהם חיים הורביץ (עמ' 136): כף רגלו לא דרכה על מפתן הקלוזו של סדיגורה בעיירתו לינסק.
ב. אהרן הורביץ מבייטש (עמ' 150): אביו, מאיר מדז'יקוב, לא נסע לחתונתו עם בתו של ר' חיים מחשש שקנאים יפגעו בו ובמקומו שלח אופה.
ג. מאיר הורביץ מדז'יקוב (עמ' 255): 'נמנע מלהתערב במחלוקת: ועל כן התחדדו יחסיו עם ר' חיים.
ד. משולם ישכר הורביץ (עמ' 286): בתחילת המחלוקת כתב למען ר' חיים אחר כך משך ידו ועמד בצד.
ה. פנחס חיים הורביץ (עמ' 325-326): חסיד צאנו שעבר לגור ברישא, מקום בו גר אחיו, יחיאל, שהיה חסיד רוז'ין, 'ושניהם הסכימו ביניהם שלא לדבר בעניני חסידות'.
ו. אליהו הורשובסקי (עמ' 367): 'בסערת תרכ"ט כתב למען הדב"ח [הדברי חיים]'.
ז. יחיאל מיכל היבנר (עמ' 377): בספרו נחלה לישראל 'מתמרמר על מחלוקת תרכ"ט'.
ח. דוד הלבשרטס (עמ' 441): הטיל חרם בקשאנוב על תלמיד חכם שתמך בסדיגורה.
ט. חיים הלבשרטס (עמ' 446-461): בעמ' 448 התייחסות בארבע שורות בלבד למחלוקת.
י. אליהו צבי ובר (עמ' 743): 'נסע לצאנו וחתם למען הדב"ח באסרו חג השבועות תרכ"ט'.
יא. יצחק חיים ולרשטיין (עמ' 927): מכתבו הצית את אש המחלוקת.
כרך ג (תשמ"ו)
א. נחום צבי טנצר (עמ' 180): 'בחותמי אסרו חג השבועות תרכ"ט למען הדב"ח'

- ב. יעקב צבי יולס (עמ' 218): הסכמה לספרו מאת ר' חיים. הערת וונדר: 'ראיתי עותק מאוסף ר' נחום דובער פרידמן ובו מחוק שמו.
- ג. אריה מאיר לנדא (עמ' 617): 'חתם באח"ש [באסרו חג שבועות] תרכ"ט למען הדב"ח.
- ד. לוי יצחק מונון (עמ' 748-749): התנגד לחתום על כרוז בתרע"ב בשל זיכרון המחלוקת.
- ה. משה אהרן מסקלט (עמ' 976): 'חתם בתרכ"ט למען הדב"ח.
- ו. משה זאב ברמ"א מרישא (עמ' 977): 'חתם בתרכ"ט למען הדב"ח.

כך ד (תשי"ז)

- א. דב בר(ניו) פרידמן (עמ' 164): 'התרועע עם משכילי טשרנוביץ, ובעטיו פרצה המחלוקת הנוראה עם צאנו.
- ב. יהודה יצחק פרנקל (עמ' 283): למרות היותו חסיד צאנו לא התערב במחלוקת (אף כי חתום על פסק בית הדין של צאנו באסרו חג שבועות!).
- ג. מנחם נחום צוזמיר (עמ' 364): חסידי צאנו רדפוהו בקרקוב על שהתייצב לצד סדיגורה.
- ד. משה קנר (עמ' 590): בתרס"ט שלח לשמואל אבא הורודצקי איגרת לתולדות המחלוקת.
- ה. יוסף רינמן (עמ' 958): רב באיסטריק בזמן המחלוקת וחסידי צאנו ובלו קיבלוהו על עצמם (אינו סביר שכן רינמן נולד בתרי"ט ובזמן המחלוקת היה בן עשר. נראה שהמחבר התבלבל עם ישעיה זלמן קלך מאיסטריק, שם, עמ' 538).
- ו. משה רפפורט (עמ' 1009-1010): רב ואב"ד בִּבְרוֹב. חסידי ויז'ניץ בסניאטין התנגדו לרבנותו שם, כי בימי המחלוקת כתב כחסיד בלו לטובת צאנו, ולא הועיל לו שהתחרט על כך (ראו לעיל מס' 95).

כך ה (תשנ"ז)

- א. ישעיה שור (עמ' 95): תלו בו כתב פולמוס נגד האדמו"ר מסדיגורה (על פי מס' 336).
- ב. חיים יהושע שטיקלר (עמ' 192): חסיד בלו (1842-1922) שבימי המחלוקת ייסד בעיירתו מוֹסֵט (Mosty Wielkie) קלויז לחסידי הוסיאטין ובשל כך הפסיד בניסיונו לזכות ברבנות העיירה.
- ג. שלמה שפירא (עמ' 558): ב"ילקוט הרועים נדפסה בקשתו מתרכ"ט.
- ד. משה תאומים (עמ' 685-690): על הביקורת שהושמעה נגדו בשל קרבתו לסדיגורה. משער שמדפיס 'תוכחת מגולה' (מס' 29) היה אורי זאב וולף סלט מלבוב.

כך ו (תשס"ה)

- א. משה אוסטרר (עמ' 36): על עותק מספר תהלים עם פירוש דרש משה (למברג תרל"ט), שבו הוחלפו הסכמות ר' חיים מצאנו ור' אליהו הורשובסקי מדרוהובין בהסכמות האזים אברהם יעקב מסדיגורה ודוד משה מצ'ורטקוב.

- ב. אליעזר ויחזקאל איזן (עמ' 53-54): שני אחים, האחד חסיד פריסטיק וצאנו והשני חסיד רוזין שלא דיברו חסידות זה עם זה.
340. יצחק אלפסי (עורך), אנציקלופדיה לחסידות: אישים, א-ב, ירושלים תשמ"ו-תשס"א.
- רבי דב בער פרידמן מליאובה (א, עמ' תלו-תמא); רבי חיים הלברשטאם מצאנו (א, עמ' תקמב-תקמט. בעמ' תקמו-תקמו התייחסות למחלוקת); רבי יצחק אייזיק אייכנשטין מווידיטשוב (ב, עמ' שעו) ניסה לפשר במחלוקת אך לא הצליח.
341. רפאל הלפרין (עורך), אטלס עץ החיים, י-יא, בני ברק תשמ"ד.
- התייחסות למחלוקת במבוא (כרך י, עמ' 38-39) ובכרך יא, בערכים על בערניו מליאובה (מס' 1663), חיים מצאנו (מס' 1676), אברהם יעקב מסדיגורה (מס' 1831), ועוד (מס' 2050, 2053, 2163, 2554).
342. רפאל הלפרין (עורך), אנציקלופדיה לבית ישראל, יז, בני ברק תשנ"ו.
- בערך על בערניו (שש שורות): 'בנסיבות קשות פרש מהאדמו"רות, ועבר להתגורר בהתבודדות, בבית אחיו בסדיגורה' (עמ' 202).
343. Tzvi M. Rabinowicz (ed.), *The Encyclopedia of Hasidism*, New Jersey 1996.
- Halberstam, Hayyim of Nowy Zanz; (עמ' 137) Friedman, Dov Baer, of Leove (עמ' 173-174).
344. יצחק אלפסי, תורת החסידות: תולדות, דברי תורה והגות של אלף ושש מאות אישי החסידות, א, ירושלים תשס"ז.
- בערך רבי דב בער פרידמן מליאובה' (עמ' 59-61), צוין כי 'בשנת תרכ"ז פרש מהאדמו"רות שכן היה איש המעלה ולא יכל שאת את פניותיהם של החסידים... ישב זמן מה בטשרנוביץ וחזר לבית אחיו'.
345. *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, Yale University Press, 2008.
- א. Ruzhin Hasidic Dynasty (עמ' 1639-1640). בעמ' 1640 על פרשת בערניו. כותב הערך: דוד אסף. זמין גם באינטרנט: www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ruzhin_Hasidic_Dynasty
- ב. Zanz Hasidic Dynasty (עמ' 1661-1662). כותב הערך: דוד אסף. www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Sanz_Hasidic_Dynasty

[61] פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנו-סדיגורה: ביבליוגרפיה מוערת

346. ויקיפדיה: 'דוב בער פרידמן'.

בעברית: he.wikipedia.org/wiki/%D7%93%D7%95%D7%91_%D7%91%D7%A2%D7%A8_%D7%9E%D7%9C%D7%99%D7%95%D7%95%D7%90
הערך נמצא גם ברוסית.

347. דיונים באינטרנט על בערניו ומחלוקת (מבחר).

על בערניו: www.hydepark.co.il/topic.asp?whichpage=1&topic_id=991177&forum_id=1364
על המחלוקת: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?whichpage=1&topic_id=2538434&forum_id=19616
על מכתבו של ישעיהו הלוי הורביץ:
www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2361498&forum_id=19616

ט. הוספות (לאחר המסירה לדפוס)

348. *Progresul*, Iași, 11 January 1869, pp. 1–2

פרסום רשמי של בית המשפט העליון ביאסי. התכתבויות רשמיות בין שר הפנים הרומני, המטרופוליט של יאסי, והמושלים של מחוזות יאסי בוטושן ודורוהוי, בעניין חטיפתו של בערניו והניסיונות לעצרו בטרם יחצה את הגבול. תרגום לידידיש: מס' 351.

349. המגיד, כ"ח באדר א' תרמ"ג (7 במרס 1883), עמ' 76.

ידיעה שנשלחה מדוברומיל שבגליציה המזרחית: 'זה שבע עשרה שנה [!] עברו מעת מסך ד' רוח עושים בין חסידי סאדאגורא ובין חסידי נייסאנדעץ. אלה מבזים לאלה ואלה עוברים את אלה, ובערים רבות ... קראו למהלומות עד שפך דם'. במריבה שפרצה בימי המחלוקת בעיירה בירצ'ה (Bircza; בערטש) חנק חסיד סדיגורה חסיד צאנו וגרם למותו, אך האירוע הושקף ולא נודע לשלטונות. בעקבות תגרה שאירעה עתה והובאה לידיעת המשטרה נחשף גם האירוע הקודם. הרוצח נאסר.

350. קלמן מרמר, יעקב גארדין, ניו יורק 1953.

עמ' 180–186: על 'גלות גאליציע', מחזה ביידיש של יעקב גורדין המבוסס על פרשת בערניו. המחזה (שלא נדפס) הוצג בניו-יורק ב-31 בדצמבר 1907 אך לא זכה להצלחה ועורר פולמוס על הדרך בה הוצגה החסידות. ראו 'דער היסטארישער העלד פֿון 'גלות גאליציען'', וואַרעניט, 21 בינואר 1908; זלמן זילבערצווייג, גארדינס סענסאציאָנעלע פּיעסע וועגן ליעווער רבי ר' בערעניו, הניל, די וועלט פֿון יעקב גארדין, תל אביב 1964, עמ' 361–370.

351. משה לאָקס, 'נייע אומבאַקאַנטע מאַטעריאַלן, וועגן אַ געשעעניש אין יידישן לעבן אין רומעניע, מיט 100 יאָר צוריק', ליטעראַרישע פֿיגורן, בוקרשט 1969, עמ' 57-71.
- תיאור פרשת בערניו ותרגום לידיש של התכתבויות רומניות רשמיות בעניינו שפורסמו בעיתון 'פּרֶוֹגְרֶסוֹל' (מס' 348).
352. זאב שלמה ארנון, מרד הצועדים: יהודי רומניה במאה ה־19 ובראשית המאה ה־20, ירושלים תשנ"ה.
- עמ' 172: דברים כלליים ובלתי מדויקים על צדיקי סדיגורה ועל פרשת בערניו.
353. ספר מאמר מרדכי: סיפורים מפיו ומפי כתבו של... מרדכי חיים מסלאנים..., ב, ירושלים תשס"ב.
- עמ' רכד: 'בעת המחלוקת' נולד בן בחצר סדיגורה וכששמע על כך ר' חיים 'לבש את השטריימל ואמר – כשנולד בבית המלכות נצר, צריכים כלל ישראל לשמוח איתם'.
354. 'אוריתא קא מרתחא ביה', מלכות ויז'ניץ, 4 (תשס"ט), עמ' מח.
- שיחה עם החסיד משה וייס, שמספר על זקנו, הרב צבי הירש וייס מדומברובה (עליו: מאורי גליציה [מס' 1339], ב, עמ' 865-867). הלה היה מנאמניו של הרבי מצאנז, ובשל כך רשם הקול אריה את שמו על קול קורא נגד סדיגורה (הכוונה כנראה לפסק הדין שנחתם באסר-הג שבועות בצאנז). ר' צבי הירש דרש בתוקף ששמו יוסר מהכרוז, 'ובאם לאו – יפרסם הוא מכתב ויכחיש את חתימתו ויוסיף שכשם שחתימתו זויפה כן מסתמא זויפו גם שאר החתימות'.
355. Lucian Herscovici, *Le mouvement de la haskalah parmi les juifs de Roumanie*, Montpellier 2009
- דוקטורט על תנועת ההשכלה ברומניה. על פרשת בערניו (בעיקר על כתבי וולוול ארנקרנץ): עמ' 407-431, 433-434.
356. 'מכתב הרה"ק מצאנז שכתב בשבח חסידי בעלזא', עתיקות, לחקר כת"י בקורות דברי ימי בעלזא, ג (אב תש"ע), עמ' צה-צו.
- העתקה (חלקית) של מכתב בשבח חסידי בלז המיוחס לר' חיים, כפי שנדפס בכתב הפולמוס אגרת שפ"ל אד"ם (מס' 11). כתב הפולמוס אינו נזכר בשמו אלא מתואר רק כ'קונטרס קטן בתנ"ן! דפים אחדים'. מכתבו של ר' חיים זויף ככל הנראה על ידי מחבר אגרת שפ"ל אד"ם.
357. 'מכתב נדיר על האדמו"ר ר' דב מליאובה', אור חדש: ירחון להנחלת תורתו של הראי"ה קוק זצ"ל, 11 (אב-אלול תש"ע), עמ' 3.

- העתק מהסכמה שנתן הרב אברהם יצחק הכהן קוק לספרו של מתתיהו יחזקאל גוטמן, רבי דוב מליאובה (מס' 227). הרב קוק משבח את גוטמן שהסביר את נבכי הנפש של איש הרוח הזה [בערניו] שסבל משקרים רוחניים בימי חייו.
358. בנימין בראון, 'כחרבות לגוף האומה: התנגדותם של רבני מזרח אירופה לרעיון הקהילות הנפרדות', יוסי גולדשטיין (עורך), יוסף דעת: מחקרים בהיסטוריה יהודית מודרנית מוגשים לפרופ' יוסף שלמון לחג יובלו, באר שבע תש"ע, עמ' 215-244.
- בעמ' 235-236 התייחסות קצרה למחלוקת.
359. חיים באר, אל מקום שהרוח הולך, תל אביב: עם עובד (ספריה לעם), תש"ע.
- רומן על צדיק חסידי הנוסע לטיבט. בעמ' 115 צורח הצדיק על אשתו, צאצאית בית רוזין: 'לא לחינם נלחם בכם רבי חיים מצאנו ... הרי כבר סבתא של סבתא שלך התלבשה בפריצות כשחקניות בטאטער ורכבה על סוס וציגארע בפיה ונערים שירתו אותה והלבישו את מערומיה'.
360. 'יעקב גלר, 'מסעותיו של ר' דב בער', מקור ראשון, 22 באפריל 2011, שבת, עמ' 13 סיכום פופולרי של פרשת בערניו.

מפתחות

א. כותרים

דברי דוד (קשאנוב) 277	אלפיים 189	אגרא דבי הילולי 270
דברי דוד השלם 233	אמרות חכמה על התורה 329	אגרות הרה"ק מרוז'ין
דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות 158	אנציקלופדיה לבית ישראל 342	ובניו 283
דברי ימי ישראל 113	אנציקלופדיה לחסידות 340	אגרות מכתב סופר 289, 32
דברי יציב (שו"ת) 267	אנציקלופדיה של גלויות: קארפאטורוס 144	אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר 34
דברי שלום ואמת 8	ארשת 164, 151, 37	אגרת שלומים 22-25
דובר מישרים 251	בוצינא דנהורא השלם 230	אגרת שפ"ל אד"ם 11, 356
דור דעה 231	בחינות 114	אדרא זוטא 128
דראָמען 309	בחצר פנימה 197	אהל נפתלי 225-226
דרך המלכות 183	בית היין 271	אהל רח"ל 132
דרכי דוד 277	בית ויז'ניץ 265	אוצר אפרים על התורה 279
דרש משה 339	בית יצחק (שו"ת) 19	אוצר בדווי השם 79
האור 109	בית ישראל בפולין 140	אוצר הרבנים 338
האנציקלופדיה העברית 335	בית משבר 315	אוצר פתגמים ושיחות 322
'הגולם' 105	במה 174	אור הגנוז 135
הדואר 133, 311	במישור 134, 305	אור חדש 357
הדור האחרון 276	במלכות הקדושה 193	'אורות מאופלי' 109
הדרום 163, 161	בעיני אני 320	אורח נטה ללון 317
ההנהגה החסידית 185	בצלו חמדתי 272	אורתודוקסיה במצרי הלאומיות 182
'הוו מתונים בדין' 39	ברכת אהרן 35	אורתודוקסייה יהודית 206
'הזורעים בדמעה' 38	ברקאי 148	אטלס עץ החיים 341
החזן ר' הירש לייב בקון 178	גדולת מרדכי 232	איגרות סופרים 32, 290
החכמה מאיין 261	גלות גאליציע 350	איגרת מצפת 15
החסידות 139, 241	דאָס געזאַנג פֿון חסידות 214	אייגען ליכט 320
החסידות בפולין 140	'אָגעשפרעך אויף דער אַיזענבאַהן' 76	אל מקום שהרוח הולך 359
החסידות ברומניה 166	'די גרויסע טראַגעדיע פֿון דעם "ליאַווער" 196	אלה אזכרה 150
החסידות וההשכלה 154	דבר משה (שו"ת) 29	אלו ואלו 306
החסידות והחסידים 121		אלף כתב 256
החסידות וציון 155		אלפא ביתא קדמיתא 330
החרדים 177		

* כותרים מאמרים (נבחרים) או חלקי ספרים צוינו במירכאות.

לקוט מהרי"א	יואס וועט זאגען די	יהרם בדורות
מזידיטשוב 248	וועלט' 102	האחרונים' 133
יעקב גארדין 350	ווארהייט 350	היכל הבעש"ט 20, 27, 282
יפה שיחתן של עבדי	וועלוועלע זבאָרעזשערס	הילולא דצדיקא 268
אבות 287	בריוו' 112	היסודות הפובליציסטיים
ירדוף הקורא 10, 18	די וועלט פֿון יעקב	בפולמוס 170
ירושלמער אַלמאַנאַך 324	גאַרדין 350	היסטאָרישע ווערק 130
ישראל'יק 102	ויקיפדיה 346	היסטוריה שכנגד 186
כוכב מיעקב 283	זוהר חי 281	הכרמל 57
כנסת הגדולה 2, 4, 8, 10, 12, 16-17, 21, 23, 186, 224,	זכרון יהודה 285	הלבנון 43, 59, 74, 78
292, 281, 271, 237, 229	זכרות ומסעות 87	הללו עבדי ה' 280
כת הפס"ל 30	'חדשות מירושלים' 74	המגיד 13, 19, 47, 57, 73, 86,
כתבי רבי יאשע שו"ב 236	חוליות 326	91, 94, 106, 137, 349
כתבים היסטוריים 130	די חורבה 308	המוכיר 25
לא דובים ולא יער' 2, 4, 13,	חכמי טראנסילוואניה 164	המליץ 38, 46, 48, 54, 72,
85, 76, 72, 67	חמדה גנוזה 266	87-88, 76
לבב אנוש' 306	חסידות און לעבן 209	93, 90
'דער ליאָווער' 303, 315,	חסידות צירנוביל 195	המעין 167
326, 324	דער חסידים און זיינע	המשתגע' 55
ליידידי הנצמד בקירות לבי 23	פֿירער 123	הנאדר בקדושים 296
לידער און פּאָעמעס 323	דאָס חסידישע יונגעל 110,	העברי 118
ליטעראַרישע פֿיגורן 351	173	הצדיק מקאלוב וקהילתו 168
למען ציון לא אחשה 213	טאָפּלפּונקט 222	הצופה החדש לבית
לעקסיקאָן פֿון דער ייִדישער	טראָפּנס גלויבן 310	ישראל 109
ליטעראַטור 301, 308	טרטיף 100, 174	הצופה לבית יעקב 108
לעקסיקאָן פֿון ייִדישן	טרנוב 212	הצפירה 92
טעאָטער 308, 311	י"ג אורות לבית צאנו 274	הקדוש מגאליציון' 80
לפידים בלילה 319	יודישע נשמות 97, 196	הקול אריה 291
לפתרון התעלומה' 37	דער יודישער פאר פסח 131-	הקולות לא יחדלון' 88
לקוטי מהרי"א השלם 244	132	הרב מצאנו ומשנתו 22, 67,
לקוטים יקרים 238	יוסף דעת 358	172
לשמע און שמענו 9	יורעאל 107	הרבי מסדיגורה' 97, 336
לתורה ולתעודה' 106	יחד שבטי ישראל 254	השחר 55-56, 80, 101,
מאורי גליציה 29, 192, 206,	ייברסקאיה סטארינה 116	104-105
354, 339	ייוואָ-בלעטער 132	השכלה ושבתאות 175
מאמר מרדכי 353	ילקוט הגרשוני 224	השלב האחרון 114
מאמר שבר פושעים, ראו	ילקוט הרועים 2, 4, 7-8, 10,	התחייה 111
שבר פושעים	16, 83-84, 86, 92, 99,	התקופה 306
מאָרגען זשורנאַל 118, 208, 211	103, 111, 131, 226, 256,	וואַכנשריפּט פֿאַר ליטעראַטור
	269, 289, 297, 339	311-308

- ודיומיסטי 58
 ספורי נפלאות מגדולי
 ישראל 240, 232
 ספר אוצר ישראל 255
 ספר אושפיצין 220
 ספר הזכרון לבית המדרש
 לרבנים בווינה 210
 ספר המדריך 103
 ספר יזכור... לינסק 215
 ספר כוכבי יצחק 241, 239
 ספר כושאנאָו 77
 ספר סאַנץ 159
 ספר סטריזוב והסביבה 217
 ספר רימנוב 221
 ספר שושלת הקודש 237
 ספר שיח זקנים 257
 'סצענען בייא שמאי טרינקער
 אין שענקיל' 81
 עברי אנכי 41, 61-62, 65-
 66, 69-70, 75, 79
 עדות ביוסף 295
 עדות הסוחר דוד כהנא 31
 עטרת חיים 245
 עיר ומלוואה 321
 'על הצדיקים ועל
 החסידים' 78
 על חסידות וחסידים 37
 די עלטערע ייִדישע
 ליטעראַטור 98
 עמק הלכה 300
 עראינערונגען פֿון מיין
 לעבן 206
 ערים ואמהות בישראל 149
 עתיקות... בעלזא 356
 פאר יצחק 199
 פֿאַרווערטס 203, 130
 פֿון מיין זומער 305
 פֿון רבי'ס הויף 197
 פוקח עורים 3, 5-7, 21
 פֿילאָלאָגישע שריפֿטן 112
 מנחה למנחם 313
 מעדני אשר 235
 מעולם לעולם 315
 מענשען און
 געשעהנישען 202
 מפי ספרים וסופרים 298
 מפיהם ומפי כתבם 294
 מפנקס זכרונותי 205
 מקור חיים 226
 מקל חובלים 96, 112, 302,
 304, 307, 327
 מקל נועם 98
 מרביצי תורה מעולם
 החסידות 249
 מרד הצועדים 352
 די משפחה מאַשבער 315
 משפט כתוב 3, 5, 7, 23
 משפט צדק 20, 282
 משפיל גאים 3, 5-6, 9-10,
 26
 נאחו בסבך 189, 192, 243,
 301
 נבל הצדיק 100, 171, 174
 נוכח אתגריו של העידן
 המודרני 176
 נוסח הגזירה 12
 נור החיים 262
 נחלה לישראל 223, 339
 נחלת צבי 264
 נפלאים מעשיך 264, 297
 נפש נחמיה 275
 נפשות חסידיו 275
 נר ישראל 260
 סאנוק: ספר זכרון 218
 דער סאנוער צדיק 228, 243,
 סיני 36, 137
 סיפורי מרן הרמ"ח 250
 סמא דחייא 5, 7, 16, 22, 24,
 25-26
 סנקט פטרבורגסקי
 מבראשית עד ימות
 המשיח 242
 מגבורי החסידות 234
 מגדולי החסידות 141-142,
 206
 מגילת סתרים 253
 מגלה טמירין 104
 מדינה וחכמיה 17, 118,
 206, 332
 מִדֵּר דֵּר 312
 מדרש תלפיות 175, 281
 מועדי קודש 184
 מוריה 169
 מושיען של ישראל 258
 מזרח ומערב 129
 'מחלוקת סאנץ-סדיגורה' 158
 מחלקת סנו וסדיגורה 30,
 118, 126, 216
 מחניים 153, 157
 מחניים: מושבה קצרת
 ימים 313
 מחצר הרבי 197
 מחקרי ספר 10
 מטרה לח"ץ 27
 מיין לעבענס-געשיכטע 200
 מייענע זכרונות: פֿון קראַקע ביז
 קראַקע 211, 77
 מים אדירים 128
 מימים ראשונים 204
 מכתב בעניין המחלוקת 28
 מכתב גלוי 1-2, 47-49,
 51-52, 56, 63-64
 מכתב גלוי השני 2, 16, 21
 מכתב לקהילת ריישא 4
 מכתבים שכתבו גאוני צדיקי
 זמנינו 10, 21
 מלאכות יהודה וירושלים 11
 מלכות ויזניץ 354
 ממחוז הילדות 207
 ממלכת החכמה 181

פניני תורה וחסידות	300	קריית ספר	131	שלום על ישראל	99
פנקס הקהילות רומניה	336, 97	ר' בער ליעווער'	309-310	שלוש מאות שנה של יהדות	
פסק דין של חכמי		ר' בעריניו ליעווער'	125	פולין	121
הונגריה'	138, 20	ר' חיים האלבערשטאם און		א' שלח'מנות פין	
פרוגרסול	351, 348	זיין דור'	159	טשערנאוויץ'	49
דער פריינד	303	ר' חיים מצאנו, דרכי		שלשלת הקודש	
די פרעסע	311	פסיקתו	190	קאמארנא	292
פרקים בתולדות הישוב		ר' יצחק אייזיק		שלשלת קאמארנא	278
הישן	133, 74	מקאמרנא	156	שם ושארית לנפש חיה	147
צבי לצדיק	200	ר' ישראל רוזשינער און זיין		שמות בארץ	273
צבי תפארה	288	זינדיגער זוהן	130	שנה בשנה	213
צדיק שיצא לתרבות		רבי דוב בר מיזלש	160	שערי רון	180
רעה'	121	רבי דוב מליאובה	227, 234,	שפע טוב	286
די צוקונפֿט	307, 304, 196		357	שפת אמת	6, 9-10, 18, 26
ציון	99	דער רבי ר' בער'	301	שר התורה	299
ציונות ודת	182	רבינו שמעון סופר	269	תגים	165
צפירת תפארה	293	רבנו הקדוש מצאנו	192, 243	תהלה לרוד	283
דער קאמף צווישן השכלה און		רומעניע	301	תוכחת מגולה	8, 29, 339
חסידות	154	רמזי אלול	229	תולדות המנחת חינוך	262
קבוצת כתבי אגדה	233	שבט לגיו כסילים	2-3, 5, 16,	תולדות התנועה הציונית	
קהילת טרונבויג-דזיקוב	219	שבילי עולם	2, 25, 339,	בגליציה	137
קהילת ירשא	216	שבעים פנים'	41	תולדות חכמי ירושלים	128
קהלת אמעריקא	118, 126	שבר פושעים	2-3, 6, 16-17,	תולדות ישראל ... ברוסיה	
קובץ בית דלי	247	21, 206, 281, 339		הקרפטית	179
קול מבושר	81, 76, 49	שדרכם ליטול ואין דרכם		תולדות סופרים	33
קול מהיכל	2-3, 5, 14, 23	ליתן'	325	תולדות רבי חיים אלעזר	
קול מטשערנאוויץ'	48	שוחרי השם בהרי		וואקס	136
קול קורא	13, 18, 73	הקרפטים	331	תורת החסידות	344
קול שופר	5, 14, 23	שו"ת מהרש"ם	239, 241,	תכריך של סיפורים	325
קונטרס גיד צדק	246	273		תלפיות	138
קונטרס כתבי שם'	253	שיח יצחק	19, 226	תמול שלשום	313
קונטרס פי צדיק	252	שיחות הני צנתרא		תעודה בישראל	3, 6, 26
קונטרס שלושה שריגים'	252	דדהבא'	104, 115, 192	תפארת שבמלכות	145
קטעי זכרונות'	204	שיחתן של עבדי אבות	290	תרגומי מחזות לעברית	
ק"ן סופר	33	שיטה מקובצת על המנחת		וליידיש	171
קערת אגוזים	318	חינוך	210	ישובות באנשי און'	107
קערת צמוקים	316	די שירה פון יעקב		ישובות רבי אלימלך	
קרבוב"ן לפורים'	46, 49	פרידמאן	328	מגרוזדיסק'	36

- Allgemeine Zeitung des Judenthums* 68
- Bibliographia Kabbalistica* 122
- Bibliotheca Hebraica* 25
- Die Brüder Maschber* 315
- 'Cadyk-heretyk' 117
- Der Chassidismus* 114
- Czernowitzer Zeitung* 40, 44
- Encyclopaedia Judaica* 333, 338
- The Encyclopedia of Hasidism* 343
- The Family Mashber* 315
- Forward* 194
- Die Gartenlaube* 89
- Geschichte der Juden* 113
- Geschichte der Juden in der Bukowina* 143, 146
- Hasidism in the Age of Reform* 188
- Historicizing 'Tradition' in the Study of Religion* 191
- The House of Rizhin* 284
- Introduction à l'étude des Hérésies religieuses parmi les Juifs* 127
- Istenkeresok a Karpatok alatt* 331
- Izraelita* 1, 45, 50–51, 60, 117
- Jewish Intelligence* 64, 71
- Kievlianin* 52–53 57–58, 84
- Local-Anzeiger der 'Presse'* 42
- Mitteilungen zur Jüdischen Volkskunde* 302
- Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 63
- Le mouvement de la haskalah parmi les juifs de Roumanie* 355
- Neue Freie Presse* 67–68
- Parody in Jewish Literature* 115
- Pester Lloyd* 42
- The Polish Lad* 110
- Die Presse* 42
- Progresul* 348, 351
- 'R. Beriniu Loewer' 124
- Rabbi Shlomo Ganzfried* 187
- 'Der Rabbi von Sadagóra' 89
- Der Rabbi von Sadagura* 97
- The Regal Way* 183
- Religiöse Strömungen im Judentum* 119
- The Sanzer Rav and his Dynasty* 141
- Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae* 327
- Tygodnik Zydowski* 198
- The Universal Jewish Encyclopedia* 334
- Untold Tales of the Hasidim* 192
- Wiener Morgenzeitung* 124
- A World Apart* 206
- The World of Hasidism* 162
- Die 'Wundermänner' im jüdischen Volke* 120
- Yiddish Satire and the Haskalah* 173
- The YIVO Encyclopedia* 345
- 'Садагорская Династия' 116
- Еврейская Старина* 116

ב. שמות אנשים

בוכר, מרטין 135	אליאב, מרדכי 33	אבן, יצחק 30, 118, 126, 197,
בוטושנסקי, יעקב 309-310	אליהו מזידיצ'וב 31	332, 216
בומבך, אברהם יעקב 275	אלימלך מגרודז'סק 24-25,	אבני, נתנאל 329
בורנשטיין, משה בער, ראו	36	אברהם יעקב מסדיגורה 89,
שטיין, מ"ב	אליעזר בן אפסי (שם עט) 81	96, 98, 100, 105, 174, 294,
בינדיגר, ברוך אברהם 293	אליעזר הגר מוויז'ניץ 134	304, 312, 315, 339, 341
ביקל, שלמה 301	אלפסי, יצחק 145, 166, 181,	אברהם מאודסה 99
בית-הלוי, ישראל דוד 136	344, 340, 337, 184	אברהם מטריסק 294, 236
בלוך, שמשון 2	אמסל, אליהו 262	אברהם מסלונים 238
בלום, אורי 277	אנשין, מאיר 30	אברמוביץ, מרדכי דוד 251
בלום, מרדכי הכהן 255	אסף, דוד 114, 140, 183,	אהרן מצ'רנוביל 26, 227,
בן תושב (שם עט) 66	345, 192, 189	297, 234
בני"ז (שם עט) 46	אסף, שמחה 37	אהרן מקרלין 35
בעריש מסאנוק 88	אפפעל, יוסף יהושע 167	אירבון, בנימין יצחק 288
ב"ק, ניסן 14, 25, 27, 37, 99,	ארו, ראו צדרבוים, אלכסנדר	אירבך, מאיר 78
133, 153	ארליך, מנדל 67	אונגאר, מאיר יהושע 94, 137
בקון, הירש לייב 178	ארנון, זאב שלמה 352	אונגר, אליעזר 134
בקון, יצחק 178	ארנקרנץ, בנימין וולף	אונגר, הירש 67
בקמיסטר, ישראל 240	(וולול) 96, 98, 112, 202,	אונגר, מנשה 209
בקנרוט, אריה 296	355, 327, 307, 304, 302	אוסטרר, משה 339
בראווד, מיכאל הכהן 199,	ארנקרנץ, מאיר 112	אורול, אברהם 232
201	ארק, מאיר 294	אורטנברג, דוד 283, 315
בראון, בנימין 358	א"ש, מנחם 256	אורנשטיין, משה 105, 109,
בראון (הויזמן), איריס 190	אשכולי, אהרן זאב 127, 140	202
בראל, יוסף 328	אשכנזי, שמואל 330	אורנשטיין, צבי הירש 329
ברבר, לייבווקי 316	אשר מדו'יקוב 214	אידלשטיין, יהודה 168
ברגלס, יצחק 217	אשרי, ישראל חיים 257	איון, אליעזר ויחזקאל 339
ברומברג, אברהם יצחק	באב"ד, יוסף 20, 167, 169,	איטינגא, יצחק אהרן 6, 10
206, 142-141	270, 210	אייבשיץ, ישראל יהושע 147
בר"י (שם עט) 74	באָדר, גרשם 77, 91, 208,	איידלה מבלז 207
ברייאר, מנחם מ' 155	332, 220, 211	איילאנד, ראובן 305
בריל, יחיאל 43	באָכנער, מרדכי 77	איש הורוויץ, ישעיהו
בריקנר, משה 25	באר, חיים 313, 359	149 הלוי

* צדיקים מופתחו בדרך כלל על פי שמם הפרטי. שמותיהם של בערניו מליאובה וחיים מצאנו לא מופתחו.

- הלברשם, יקותיאל יהודה
 (מקלויזנבורג) 286, 267
 הלברשטם, סיני
 (מוזיגרוד) 266
 הלפרין, רפאל 341-342
 הנדורף, אריה 242
 ובר, אליהו צבי 339
 וואגשאהל, יוסף נפתלי 274
 וויר, משה לייב 248
 ווייס, דב־בריש 318
 וויסהויו, יחזקאל יוסף 295
 וולוד זבארזוער, ראו
 ארנקרניץ
 וולנרמן, חיים 220
 וונדר, מאיר 29, 36, 169,
 339, 243
 ויג"ש (שם עט) 2
 וייזנפלד, דוב 299, 268
 וייזנפלד, יעקב 249, 252,
 272, 283, 290, 299-300
 וייס, צבי הירש 354
 וייסברג, יצחק יעקב 111
 ויסברג, יוסף דוד 243
 וכשטיין, ברנרד 112
 ולך, שלום מאיר 254
 ולרשטיין, יצחק חיים 339
 וקס, חיים אלעזר 136, 147,
 וקסלר, דוד 100
 ורבר, ברוך 39
 ורסס, שמואל 175
 זגיל, יהודה 22-23
 זופניק, אהרן צבי 61
 זילבר, ישראל אברהם 15
 זילברבוש, דוד ישעיהו 109,
 202, 205
 זילברמן, אליעזר ליפמן 47, 73,
 זילברצווייג, זלמן 308, 311,
 350
 זילברשלג, אברהם יעקב 197,
 233
- דומיניץ, חיים יעקב 229
 דומיניץ, שלמה 229
 דייטש, איגנץ 294
 דיינארד, אפרים 118, 126
 דיק, יוסל 146
 הברמן, א"מ 37
 הד"ד (שם עט) 70
 הורביץ, אברהם חיים 339
 הורביץ, אהרן (מבייטש) 339
 הורביץ, יחיאל ופנחס
 חיים 339
 הורביץ, ישעיהו הלוי 37,
 347
 הורביץ, משולם ישכר 149,
 339
 הורודצקי, שמואל אבא 3,
 116, 119-121, 123, 218,
 333, 339
 הורשובסקי, אליהו 339
 היבנר, יחיאל מיכל 223, 339
 היילפרין, אלחנן 287
 היילפרין, נפתלי צבי 290
 הילדסהיימר, עזריאל 34
 הילפרדינג, יעקב 22, 24
 הירש משרת מרימנוב 148
 הירשברג, ח"ו 210
 הירשער, שמעון 248
 הכהן, אברהם אריה (יקול
 אריה) 291, 354
 הכהן (ויינגרטן), שמואל 144
 הלברשטם, אברהם שלום
 (מסטרופקוב) 264, 297
 הלברשטם, אהרן 29, 271
 הלברשטם, ברוך
 (מרודניק) 19
 הלברשטם, דוד
 (מקשאנוב) 77, 277, 339
 הלברשטם, יחזקאל שרגא
 (משינובה) 128, 142, 153,
 176, 243, 254, 259
- ברל, חיים יהודה 156
 ברנדווין, חיים בנימין 233
 ברנדס, יהודה 193
 ברנדסופר, יחזקאל
 שרגא 322
 ברנדשטטר, מרדכי דוד 80
 ברנפלד, שמעון 106
 גוטלוב, אברהם בער 87,
 109
 גוטמן, מתתיהו יחזקאל 227,
 234, 357
 גולדברג, ראובן 87
 גולדברגר, אלטר משה
 מנחם 276
 גולדנשטיין, פנחס דוב 200
 גולדנשטרן, נפתלי הרץ 2,
 16-17, 25, 206, 332, 339
 גולדפאדן, אברהם 102, 202
 גולדשלג, יצחק 151
 גורדין, יעקב 350
 גינבורג, שאול 130, 177
 גלבמן, שלמה יעקב 258
 גלבר, נתן מיכאל 96
 124-125, 137, 143, 146
 גליקמן, חיים שמואל 294
 גנצפריד, שלמה 20, 138,
 187, 256, 282
 גר"א 128, 213
 גרובר, שמואל חיים יעקב 27
 גרינפלד, משה חנוך 245
 גרין, צבי 113
 גשווינד, משה דוד 70, 79
 גשורי, מאיר שמעון 216, 220,
 דאנציס, מרדכי 320
 ד"ב מ"פ (שם עט) 62
 דוד משה מצירטקוב 233,
 247, 275, 285, 296-297,
 322, 339
 דוידיון, מיכל 310-311
 דוידיון, יצחק 28

ליפסון, מרדכי 312	ייתב לב, ראו טייטלבוים,	זיס, אברהם אבא 237
ליפשיץ, יוסף 261	יקותיאל יהודה	זליקוביץ, משה 21, 82, 84,
לנדא, אריה מאיר 339	ילק"ט (שם עט) 7	131-132, 92
לנדא, יהודה לייב	יעקב לייזר מפשוורוסק 274	זמושצין, שלמה 92
(למברג) 28, 23	יעקב שמשון מקוסוב 263, 15	זמרוני, שלמה 165
לנדא, יהודה לייב	יערי, אברהם 10	זשיטניצקי, לי 311
(סדיגורה) 32, 13	יערי-וואלד, משה 216	ח"ד (שם עט) 69
לנדא, משה יששכר 28	יצחק אייזיק מזידיצ'וב 10,	חד מן חבריא (שם עט) 101
לנדוי, בצלאל 157, 153	248, 244, 201, 199, 31	חומט, אברהם 212
לעהרן, עקיבא 18	340	חיות, שאול 79
לעפקאוויטש, פרץ הלוי 297	יצחק אייזיק מקומארנו 156,	חרל"פ, יעקב משה 128
לרנו, אפרים זלמן 265	281, 278-277, 253, 237	חת"ם סופר 246
מאהלר, רפאל 158, 154 -	292	טברסקי, יוחנן 319, 314
195, 159	יצחק מבוהוש 314, 104	טברסקי, מרדכי
מאיר ברצלועער, ראו אנשין,	ישראל מוויז'ניץ 134	(מקיילץ) 232
מאיר	ישראל מצ'ורטקוב 275, 213	טברסקי, משה
מאיר מדז'יקוב 181, 134,	ישראל מרוז'ין 135, 130,	(מרחמיסטריווקה)
277, 265, 226-225, 219	263, 246, 231, 183	314, 93
339, 330, 312	ית'ן (שם עט) 65	טיובש, יחיאל מיכל 13
מאיר מפרמישלין 231	כהן, יוסף יצחק 164	טייטלבוים, חיים צבי 276
מארק, נתן 215	כהנא, דוד 31	טייטלבוים, יקותיאל
מג"ד (שם עט) 79	כהנוביץ, פנחס, ראו דער	יהודה 286, 266, 258, 226,
מונוון, לוי יצחק 339	נסתר	331, 288
מושקוביץ, דוד 165, 151	לאקס, משה 351	טייטלבוים, ישראל יעקב
מיזליש, פנינה 337, 170	לבאוויטש, יצחק 246	יוקל 7
מיזלז, דוב בער 160	לבנון, ישראל 213	טלר, ישראל הלוי 204
מיכלזון, אברהם חיים	לוי, אמנון 177	טנצער, נחום צבי 339
שמחה 226-225	לזין, יהודה לייב	טרונק, ישראל יהושע 16
מימון, יהודה ליב הכהן 213	(יהל"ל) 102-101	טריווש, י"א 113
מלאכי, א"ר 148, 133,	לזין, יצחק 152	יבקר"ר (שם עט) 91
מלכיאל, אלכסנדר 67, 22,	לזריא, אהרן יוסף 238	יהודה ממעליץ 271
172	ליבס, אסתר 114	יהושע מדז'יקוב 300
מנחם מנדל מוויז'ניץ 145,	ליברמן, חיים 132	יהלומי, שלמה 217
294, 291-290, 277	לידר, יצחק דוד 247	יוחנן מרחמיסטריווקה
מנחם מנדל מוויטבסק 128	ליטוויץ, א' 304, 196, 97	314, 93
מנחם מנדל מקוצק 234	לייטר, משה 163, 161	יולס, צבי יעקב 339
מנחם מנדל משקלוב 128	ליכטנשטיין, הלל 294	יוסף פרידמן מרימנוב 214,
מנקין, רחל 206	לינצקי, יצחק יואל 110, 102,	221
מרגוסס, יוסף 206, 25, 16	173	יורעאל (שם עט) 93
מרגליות, ראובן 230	ליפה, קרפל 75, 59, 39	יוחן בן רחצה (שם עט) 104

- קאהן, פנחס 293
 קאופמן, דליה 174, 171
 קופלוביץ, שמעון פנחס 250
 קופרניק, אברהם 52
 קוק, אברהם יצחק הכהן 357
 קורן, יעקב חיים הלוי 43
 קינסטליכר, משה
 אלכסנדר 256
 קירשנבוים, משה-יודא
 ושבת 313
 קלוגר, שלמה 19
 קלינגברג, שם 253, 156
 קלך, ישעיה זלמן 339
 קמלהאר, יקותיאל אריה 231
 קמלהאר, משה 160
 קנר, יצחק דוד 218
 קנר, משה 339
 קרלינסקי, נחום 186, 176
 קרסל, ג' 131
 רבין, חיים יעקב מאיר 252
 רבינוביץ, דוב בער 283
 רבינוביץ, צבי מאיר 335
 רובין, שלמה 121
 רובינשטיין, א' 197
 רובינשטיין, אברהם 99
 רוהטין, חיים 17, 11
 רוהטין, יעקב 16-17
 רוזנבוים, אשר 235
 רוזנטל, חיים שלמה 299
 רוזנפלד, אברהם יעקב 108
 רוזנצווייג, ישראל הלוי 255
 רוט, נתן אלי 263
 רוטנר, יעקב חיים 244
 רולניק, שמואל אליעזר 210
 רוקר, יהושע 243, 228, 191
 רות, אברהם נפתלי צבי 20, 138
 ריב"א (שם בדוי) 24
 ריבלין, אליעזר 128
 רייזן, זלמן 301, 308
- עגנון, ש"י 317, 313, 306
 325, 321
 עהרענרייך, אליעזר 291
 עלי-קצין הצחקיאלי (שם
 עט) 102
 ערדשטיין, אברהם 31
 אַ פּאַסאַזשיער (שם עט) 76
 פייגולד, בן-עמי 80
 פיינר, שמואל 99
 פייקאז, מנדל 185
 פירר, בן ציון 221
 פלאי (שם עט) 106
 פלישר, יעקב יהושע 219
 פראגר, חיים יוסף אריה 236
 פראהליך, מרדכי 103
 פרומקין, אריה לייב 128
 פרידלנדר, שמעון 215
 פרידמן, אהרן מתתיהו 189, 192
 פרידמן, אליעזר דוד 298, 300
 פרידמן, יעקב 328, 323
 פרידמן, מתתיהו
 (מאטעסל) 301
 פרידמן, נחום דובער 339
 פרידמן, נתן צבי 338
 פריינד, ישראל 29
 פריינד, משה אריה 280
 פרישברג, י"ז 311
 פרל, אהרן הכהן 289, 269
 פרלוב, אהרן 268
 פרנקל, יהודה יצחק 339, 29
 פרנקל, יחזקאל שרגא 259
 פרנקפורטר, יוסף דוד 278
 פּרערויא, יום טוב ליפא 286
 צדרבוים, אלכסנדר 2, 4, 13, 48-49, 67, 72, 76, 85
 צווייפל, אליעזר צבי 87, 99
 צוזמר, מנחם נחום 339
 צימרמן, עקיבא 180
- מרדכי מקוזמיר 240, 232
 מרמר, קלמן 350
 מרקוס, אהרן 114, 139, 160, 241, 192
 משה אהרן מסקלט 339
 משה בן חביב 273
 משה הלוי (שם בדוי) 16
 משה זאב מרישא 339
 משה מבויאן 150
 משה מרוזוואדוב 261, 226, 277
 נוברשטרן, אברהם 326
 נחום דוב מסדיגורה 115
 ניגר, שמואל 307, 326
 דער נסתר 303, 315, 324, 326
 נתנוון, יוסף שאול 10, 18, 20, 29, 33, 78, 161, 248, 289, 329
 סאדגיר, מאיר 77
 סאפריין, חיים יעקב 292
 סג"ל, ישראל הלוי 25
 סג"ל, ש"מ 25
 סדן, דב 207, 305, 316, 318
 סופר, חיים 33, 179
 סופר, יצחק יעקב 33
 סופר, שלמה 32
 סופר, שמעון 10, 20, 32, 269, 289
 סורסקי, אהרן 249
 סיון, דוד 320
 סילאגיי-ווינדט, טוביה 168
 סלי"ה, יעקב (שם עט) 78
 סלונים, מרדכי חיים 238, 250, 353
 סלט, אורי זאב וולף 29, 339
 סמולנסקין, פרץ 55-56
 ספיר, בנימין זאב הלוי 74
 ספיר, יעקב הלוי 78
 סקצייר, מוטל 222

שליט, ליאון 118	שטוק, דב, ראו סדן, דב 316, 196	רייטמן, יהודה לייב 316, 196
שלמה שפירא	שטיין, אפרים פישל 279	רינמן, יוסף 339
מסטריוזוב 339, 217	שטיין, מ"ב 310, 308	רמ"ז, ראו זליקוביץ, משה
שלמון, יוסף 182	שטיין, שמשון 313	רפאל, יצחק 37
ש"ם מהר הוהב (שם עט) 38	שטיינברג, אברהם מנחם 249	רפפורט, יהושע 311-308
שמואל מסלונים 233	שטיף, נחום 98	רפפורט, יואל 90
שמלקיש, יצחק יהודה 19	שטיקלר, חיים יהושע 339	רפפורט, ישראל 10
שמן, נחמן 214	שטראה, יצחק נחמן 282	רפפורט, משה 339, 95
שמרוק, חנא 324	שטראסר, יודא הכהן 269,	רצב"א (שם בדוי) 24
שן, דוד 331	289	שבדרון, שלום מרדכי
שנפלד, משה 139	שטרן, אברהם 233	(מהרש"ם) 241, 239, 163,
שפאץ, מ"ר 95	שטרן, גרשון 224	273
שפיגל, יהודה 179	שטרן, חיים דוב 260	שגיב, גד 195
שפירא, חיים (שם בדוי) 25	שטרנהל, יצחק 241, 239	שוואגר, ליפא 37
שצקס, משה אהרן 132	שכטר, שניאור זלמן 104	שוחט, ז' 203
שרביט, אלעזר 218	שלום, גרשם 122, 113, 30	שור, יעקב 90
תאומים, משה 8, 29, 339	שלום מבלז 207	שור, ישעיה 339, 336

Aešcoly-Weintraub, A.-Z. 127	Goldberg, David Chaym 173	Margoshes, Joseph 206
Alexander, J. 71	Graetz, Heinrich 113	Markus, Ahron 114
Assaf, David 192	Graff, Jakób 60	Nadler, Allan 194
Brayer, Menachem 284	Günzig, J. 120	Rabinowicz, Harry (Tzvi) M. 162, 343
Bromberg, Avraham Yizhaq 141	Hasnasch 44	Radensky, Paul I. 188
Chomet, A. 198	Herscovici, Lucian-Zeev 327, 355	Robinson, Ira 191, 206
Davidson, Israel 115	Hilberg, Arnold 89	Scholem, Gerhard G. 122
Der Nister 315	Horodezki, S. A. 116, 119	Schön, Dezso 331
Fox-Ashrei, Shlomo 141	Lichtenbaum, Leon 117	Spiegel, Moshe 110
Friedman, Jack E. 187	Linetski, Isaac Joel 110	Verus 114
Gelber, N. M. 124, 143, 146	Maass, Hans-Joachim 315	Weissberg, M. 302
Gold, Hugo 143, 146	Margolis, Rebecca 206	Wolf, Leonard 315
		Zeitlin, William 25

ג. מקומות

218 סאנוק	8 הורדנקה	אודסה 84,76,21,16
94 סטובניץ	314,227 הוש	אונגוואר 26,20,18,10
149 סטניסלב	176,95 ויזניץ	282,144
217,2 סטריזוב	29,11 זולקווה	אוסטריה 43
253 סמבור	31 זידיצ'וב	אושפיצין 220,211,25
165 סנזורץ	202 זלישצ'יק	איסטריק 339,266,215
339,95 סניאטין	18 טבריה	אנטוורפן 150
30 פוטוק	טרנוב 212,198,94,80,65	ארהע 164
17 פולין	305,294	ארץ ישראל 10-9,7-5
339,312 פריסטיק	219 טרנובז'ג-דויקוב	14-18,20,24,27,29
69 פשמישל	210 טרנפול	66,78,94,133,137,142
275 צ'ורטקוב	164 טרנסילוניה	243,176
צפת 6,9,15,18,31,85,88	יאסי 1,4,16,18,39,41,59	בוהוש 314
313,306,107	348,336,75	בוטושן 348,100,44
-46,44,13,3-1 צ'רנוביץ	339,95 יברוב	בוצ'אץ' 321,317
103,73,71,58,51,49	ירושלים 5-6,9,14,18,27	בוקובינה 146,143,106
344,236,196,113	157,153,94,78,31-30	בוקרשט 109,64
144 קארפאטורוס	לבוב, ראו למברג	בורשטיין 62
15 קוסוב	לודז' 60	בירצ'יה 349
53 קייב	לודמיר 90	בלז 11
200,48 קישינב	ליאובה 30,40,71,108	בלטה 76
15 קרצ'ניץ	338,311,222,200,129	ברודי 42
339,91 קרקוב	ליטוויסק 266	ברזן 19
277,211,208,77 קשאנוב	לינסק 339,215	בריסק 236
339	למברג 2,7,11,16-17,19	גליציה 13-14,17,20,24-
349-348,100,43 רומניה	176,50,29-28,25-22	25,59,78,94,103,140
16 רוסיה	206	217,215,211,178
27 רחמיסטריווקה	מולדובה 113,44	דוברומיל 349
261,221 רימנוב	מוסט 339	דורהוי 348
216,79,70,24,4,2 רישא	מרמרוש 15	דרוהובין 61
339,316,231,226	ניישטט 229	הונגריה 165,17,10
91 שינובה		הוסיאטין 30

* מקומות הדפסה נרשמו רק במקרים ספורים. לא מופתחו סדיגורה וצאנו החזרות פעמים רבות.

ד. בתי דפוס, ספריות, ארכיונים ומאגרי מידע

<i>Druck von Rudolf</i>	דפוס חיים רוהטין, למברג 11	אוסף גרשם שלום 30
<i>Ekhardt</i> , 1 צ'רנוביץ	דפוס יוזף בוכווייצקי,	אוצרות התורה (תקליטור) 27
<i>M.F. Poremba</i> , 22 למברג	צ'רנוביץ 13	אינטרנט 159, 216, 345,
<i>Staupigianische</i>	דפוס יעקב רוהטין,	347-346
<i>Instituts-Buchdruckerei</i> ,	למברג 17-16	ארכיון יהודה לייב לנדא,
19, 24 למברג	דפוס מ"א בלינסון, אודסה 21	ירושלים 23, 28, 36
	דפוס סלט, למברג 29	ארכיון משה אורנשטיין 109
	הארכיון המרכזי לתולדות	בית המדרש לרבנים, ניו
	העם היהודי, ירושלים 125	יורק 1, 12, 98
	הספרייה הלאומית, ירושלים 7,	דפוס ב"ק, ירושלים 14
	11-10, 13-18, 21-26,	דפוס וויטוה וקארל יגר,
	109, 36, 29-28	אונגוואר 10, 18, 26